

## ԳԵՎՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԳՐՄԱՆ ԵՎ ԱՐԽԻՎԱՑՄԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ<sup>1</sup>

*Նսրիկն Մարգարյան*

*«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան*

Սույն հոդվածը նվիրված է Գևորգ Մեսրոպի (1881-1948) գործունեության և ժառանգության համալիր քննությանը Հայոց ցեղասպանության վաղ փաստագրման և աղբյուրագիտական ուսումնասիրման համատեքստում: Գևորգ Մեսրոպը դասվում է այն հայ մտավորականների շարքին, որոնք դեռևս իրադարձությունների ընթացքում գիտակցեցին վերապրածների վկայությունների համակարգված հավաքագրման, փաստաթղթերի պահպանման և դրանք գիտական շրջանառության մեջ դնելու հրատապությունն ու պատմագիտական նշանակությունը: Նրա բազմակողմանի գործունեությունը՝ ծավալված Օսմանյան կայսրության և Բուլղարիայի հասարակական-մշակութային միջավայրերում, ընդգրկում է կրթական, գիտական և հրապարակախոսական ոլորտները:

Մեսրոպի ժառանգությունը ներառում է դասագրքաստեղծ աշխատանքներ, թարգմանություններ, վեպեր և պիեսներ, ինչպես նաև բանասիրական, պատմագիտական և կրոնագիտական ուսումնասիրություններ: Առանձնահատուկ կարևորություն ունեն սփյուռքահայ մամուլում և տարեգրքերում հրապարակված նրա վիճակագրական և մատենագիտական հոդվածները, որոնք աղբյուրագիտական կարևոր հիմք են տվյալ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրման համար:

Ժամանակակից ցեղասպանագիտության տեսանկյունից Գևորգ Մեսրոպի գործունեությունն առանձնանում է վաղ փաստագրման և տվյալների համակարգման ուղղությամբ իրականացված հետևողական աշխատանքով, որի շնորհիվ կազմվել են տեղեկագրեր և փաստաթղթերի հավաքածուներ՝ ներկայացված նաև միջազգային դիվանագիտական շրջանակներին՝ նպատակ ունենալով բարձրացնելու հայ ժողովրդի դեմ իրականացված հանցագործության միջազգային ճանաչման խնդիրը:

Հետազոտության առանցքում Գևորգ Մեսրոպի՝ Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվող անձնական ֆոնդն է, որի նյութերի զգալի մասը մինչ օրս մնում է անտիպ և քիչ ուսումնասիրված: Արխիվային նյութերի քննությունը հնարավորություն է տալիս առանձնացնելու մի շարք կարևոր շերտեր՝ ցեղասպանության տարիների իրադարձությունների վերաբերյալ նախնական տվյալներ և վիճակագրություն, ականատեսների՝ քիչ հայտնի, ստվերում մնացած վկայություններ, ինչպես նաև փաստաթղթերի դասակարգման և համակարգման մեխանիզմներ, որոնք նպաստում են նյութի գիտական արժևորմանը:

Գևորգ Մեսրոպի արխիվի համալիր քննությունը թույլ է տալիս պնդել, որ այն ոչ միայն պատմական վավերագրերի շտեմարան է, այլև ապացույց այն հետևողական աշխատանքի, որն իրականացրել է հայ մտավորականությունը՝ աղետի հետքերն ու հիշողությունը կորստից փրկելու համար:

Ուսումնասիրության արդյունքները վկայում են, որ Գևորգ Մեսրոպի անձնական արխիվը աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք ունեցող հավաքածու է, որն էական ներդրում ունի Հայոց ցեղասպանության պատմագրության հարստացման գործում: Միաժամանակ այն կարևոր վկայություն է հայ մտավորականության ծավալած նպատակային և համակարգված գործունե-

1 Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (թեմայի ծածկագիր՝ 24SSAH-6A042):

ության մասին՝ ուղղված պատմական հիշողության պահպանմանը, վավերագրերի հավաքմանը և հետագա սերունդներին դրանց փոխանցմանը:

**Բանալի բառեր՝** Գևորգ Մեսրոպ, Հայոց ցեղասպանություն, վավերագրում, հուշագրություն, վկայություն, բռնի տեղահանություն, տեղեկագիր, վիճակագրություն, ոճրագործների ցանկ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 14.01.2026: Ընդունվել է տպագրության՝ 05.05.2026:

The article was submitted on 14.01.2026 and accepted for publication on 05.05.2026.

Статья поступила 14.01.2026 и была принята к публикации 05.05.2026.

**Ինչպես հղել՝** Նարինե Մարգարյան, «Գևորգ Մեսրոպ. Հայոց ցեղասպանության փաստագրման և արխիվացման ակունքներում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 14, no. 1 (2026), 37-65:

**How to cite:** Narine Margaryan, “Gevorg Mesrop: On the Foundations of Armenian Genocide Documentation and Archival Practice,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 14, no. 1 (2026): 37-65.

**Как ссылаться:** Нарине Маргарян, “Геворг Месроп: у истоков документирования и архивирования Геноцида армян,” *Цехаспанагитакан андес* 14, no. 1 (2026): 37-65.

\* \* \*

Գևորգ Մեսրոպի՝ իր ժողովրդի պատմության նկատմամբ ցուցաբերած հետաքրքրությունն ու պատասխանատվության զգացումը պայմանավորված էին իր կյանքի մի շարք կարևոր դրվագներով: Իր ժամանակի համար նա ստացել է պատշաճ կրթություն. Պարտիզակում ուսանել է ազգային Ներսես-Շուշանյան երկսեռ վարժարանում, այնուհետև՝ կրթությունը շարունակել Ամերիկյան ավագ դպրոցում: Տստեսական ծանր պայմանների բերումով ստիպված է եղել ընդհատել ուսումը և զբաղվել առևտրական գործունեությամբ:

Որոշ ժամանակ անց, Երուսաղեմի Հարություն Վեհապետյան պատրիարքին ուղղված դիմումի հիման վրա, Գևորգ Մեսրոպն ընդունվել է Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարան, որտեղ նախատեսված վեցամյա ուսումնառությունն ավարտել է ընդամենը երկուսուկես տարում: Ուսուցչական գործունեությունը սկսել է Յաֆֆայի հայոց ազգային վարժարանում: 1904 թ. իր հայրենակից Թորգոմ Գուշակյանի առաջարկով ընդունվել է Արմաշի դպրեվանք, իսկ մեկ տարի անց Օրմանյան պատրիարքի ձեռամբ Բերայի Սուրբ Երորդություն եկեղեցում ձեռնադրվել է սարկավագ՝ ուսանելով ժամանակի նշանավոր հոգևորականներին: Այդ ընթացքը նաև նրա եռանդուն ինքնակրթության և գիտական հետաքրքրությունների ձևավորման շրջանն էր:

1908 թ. համիդյան վարչակարգի տապալումից հետո հայկական դպրոցներում առաջնահերթ խնդիր դարձավ ազգային պատմության և աշխարհագրության դասագրքերի ստեղծումը, քանի որ մինչ այդ նման ուսումնական նյութեր չկային կամ զգալիորեն հնացած էին: Այս պահանջին արձագանքելով՝ Գևորգ Մեսրոպը հրատարակեց «Հայոց պատմություն» շարքը, որը կարճ ժամանակում լայն կիրա-

նություն գտավ Օսմանյան կայսրության հայկական դպրոցներում: Բացի այդ՝ նա հեղինակել է «Պատմական Հայաստանի աշխարհագրություն» աշխատությունը, ինչպես նաև «Մաշտոց» կեղծանվամբ կրոնագիտական երկու դասագիրք:

1908 թ. սկսած՝ հիմնականում որպես տնօրեն և ուսուցիչ աշխատել է Ռոդոստոյի Հիսույան և Սուրբ Հրեշտակապետ ազգային երկսեռ վարժարաններում, Ադաբազարի և Կ.Պոլսի տարբեր թաղային և երկրորդական վարժարաններում: Երկար տարիներ պաշտոնավարել է Կ.Պոլսի Կեդրոնական, Պերպերյան, Սամաթիայի և Գատըզյուղի վարժարաններում, Սկյուտարի ազգային երկսեռ վարժարաններում և Գալֆայան որբանոցում: Ուներ Կ.Պոլսի ուսումնական խորհրդի «Հայ լեզվի և պատմության» մասնագետի վկայական: Ընտրվել է Պալերմոյի գիտական ակադեմիայի պատվավոր անդամ:

Գևորգ Մեսրոպի անունը նույնպես Դանիել Վարուժանի, Հարություն Շահրիկյանի և Տիգրան Չեղկոյանի անունների հետ ներառված էր թուրքական կառավարության կազմած ձերբակալվողների ցանկում, սակայն 1915 թ. ապրիլի ձերբակալությունների ժամանակ, որոշ աղբյուրների տեղեկություններով, նրա փոխարեն սխալմամբ Այաշի բանտ է տարվել իր աները՝ Փիլիպպոս Գազանճյանը, որից հետո էլ նա անհետ կորել է մյուսների պես<sup>2</sup>:

Ձերբակալությունների առնչությամբ Այաշի բանտարկյալ Ավետիս Նազգաշյանը նշում էր, որ բանտում իրենց հետ էր նաև Գևորգի 70-ամյա հայրը, որը պատմել է, որ խուզարկության ժամին Մեսրոպը տանը չի եղել:

Ընդհանուր ձերբակալություններից երկու-երեք ամիս անց Գևորգ Մեսրոպը սկսել է գաղտնի դասավանդել Նիկողոսյան, Տայան, ապա՝ Պեզազյան վարժարաններում: Որոշ ժամանակ անց նա հայտնաբերվել է, բանտարկվել և ազատ է արձակվել արտաքին միջամտությունների շնորհիվ:

1918 թ. Գևորգ Մեսրոպը գլխավորել է Կ.Պոլսի պատրիարքարանի տեղեկատվության գաղտնի դիվանի գործունեությունը և մասնակցել բազմաթիվ վիճակագրական և պատմական վավերաթղթերի կազմմանը: Այդ աշխատանքին հետագայում միացել են Սարգիս Սրենցը և ուրիշներ: Նա հավաքում և դասակարգում էր հայ տարագրության, ջարդերի ու ջարդարարների վերաբերյալ տեղեկություններն ու վավերաթղթերը, խմբագրում դրանք, կազմակերպում դրանց թարգմանության գործը ֆրանսերեն և անգլերեն, որից հետո թարգմանությունները պատրիարքարանի միջոցով հանձնվում էին դաշնակից տերությունների բանակի և նավատորմի ղեկավարներին:

Գևորգ Մեսրոպն այն հանձնախմբի անդամ էր, որին վստահվել էր ազգային պատրիարքարանի և Ազգային պատվիրակության կողմից պատասխան կազմել թուրքական կառավարության 1919 թ. փետրվարի 12-ի ծանուցագրին<sup>3</sup>, որը Բարձրագույն դուռը ներկայացրել էր Խաղաղության համաժողովի մեծ պետությունների ներ-

2. Տե՛ս Գևորգ Մեսրոպ, *Գրական և ուսուցչական գործունեության 30 և 25 ամեայ յոթելեանի առիթով (Կենսագրական գիծեր)* (Սոֆիա, «Պ. Պալըզճեան, Յար Պօրիս 89», 1929), 31:

3 Տե՛ս Memorandum of the Sublime Porte Communicated to the American, British, French and Italian High Commissioners on the 12th February 1919, Constantinople, Zelligh Bros., 1919:

կայացուցիչներին՝ Հայկական հարցի առնչությամբ բացասական տրամադրվածություն ձևավորելու համար: Այս խմբի անդամներից միայն Կարապետ Նուրյանն ու Գևորգ Մեսրոպյան են խմբագրել պատրիարքարանի հույժ գաղտնի պատասխանը (Response au Memorie de la Sublime Porte 1919):

1922 թ. քեմալական շարժման հետևանքով Գևորգ Մեսրոպյան Կ.Պոլսից հարկադրաբար տեղափոխվել է Պլովդիվ, որտեղ, մտահոգ շուրջ 6-7 հազար հայ մանուկների կրթության խնդրով, հիմնել է Մեսրոպյան ճեմարանը: Հետագայում՝ 1925-1937 թթ., ճեմարանը գործել է Սոֆիայում՝ դառնալով սփյուռքահայ կրթական կյանքի կարևոր կենտրոններից մեկը: Մեսրոպյի ավանդը նշանակալի է նաև պատմության, աշխարհագրության և կրոնի դասագրքերի կազմման գործում: Նրա հիմնական գրավոր ժառանգությունը 1965 թ. դուստրը՝ Մեսրոպուհին, հանձնել է Հայաստանի ազգային արխիվին:

2021 թ. մայիսին Գևորգ Մեսրոպյի բարեկամուհի Մարի Կոտիկյանը Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտին է նվիրաբերել Մեսրոպյի անձնական գրադարանը՝ ձևավորված 1800-ականների վերջին – 1930-ականներին: Գրքերի մի մասը կրում է «Գ. Մեսրոպյի անձնական գրադարան» կնիքը, իսկ որոշ օրինակների վրա կա «Գեորգ Մեսրոպ - ուսուցիչ» մակագրությունը: Հավաքածուն ընդգրկում է տասնյակ պատմագրքեր, տարբեր ուսումնագիտական ձեռնարկներ և դասագրքեր, ազգային վարժարանների կանոնակարգեր, ինչպես նաև հայկական մամուլի մի շարք պարբերականների հավաքածուներ, այդ թվում՝ Կ.Պոլսի «Հայ խօսնակ» և «Հայ խօսնակ մանկանց» ամսաթերթերի, Փարիզի «Անահիտ» հանդեսի, «Բանասեր» ամսաթերթի, Կ.Պոլսի «Հայ պատանի» պատկերազարդ շաբաթաթերթի, Վիեննայի «Հանդես ամսօրեայ»-ի, Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրի և բազմաթիվ այլ հրատարակություններ:

Նշված նյութերը աղբյուրագիտական կարևոր արժեք ունեն՝ հնարավորություն տալով վերականգնելու Գևորգ Մեսրոպյի գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակը և գնահատելու նրա մտահորիզոնի ընդգրկունությունը:

### **Գևորգ Մեսրոպի՝ Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող արխիվները**

Գևորգ Մեսրոպյի արխիվային ժառանգության գերակշիռ մասն այսօր պահվում է Հայաստանի ազգային արխիվում, ուր այն մի քանի փուլերով մշտական պահպանության է հանձնվել նրա դստեր՝ Մեսրոպուհու կողմից: Գևորգ Մեսրոպյի արխիվի փաստաթղթերը հարուստ նյութեր են պարունակում Հայոց ցեղասպանության տարիների տեղահանության և ջարդերի, նախացեղասպանական շրջանում հայ ազգաբնակչության թվի և տեղաբաշխման, հայ ժողովրդի պատմության, դպրոցների և հոգևոր թեմերի վիճակի մասին: Այդ արխիվում ներառված են նաև նամականի, որն ամբողջությամբ արտացոլում է նրա մանկավարժական գործունեությունը, նյութեր նրա հոբելյանական հանդիսությունների և Մեսրոպյան ճեմարանի գործունեության մասին, դասախոսություններ, ճեմարանի գործունեությանն առնչվող բազմաթիվ տեղեկություններ:

Գևորգ Մեսրոպի արխիվը դասակարգվել է հետևյալ սկզբունքով՝

1. աշխատություններ, հոդվածներ և ուսումնասիրություններ,
2. դպրոցական կյանքին վերաբերող նյութեր,
3. հոգևոր թեմերի և կրոնի պատմության վերաբերյալ նյութեր,
4. կենսագրական նյութեր:

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող նյութերի հավաքածուն շատ հարուստ է ու աղբյուրագիտական կարևոր արժեք ունի: Մոտավոր հաշվարկներով՝ այն կազմում է ձեռագիր և մեքենագրված 1200 թերթ, որոնց մի մասը գրված է երկու կողմով, երբեմն ուղղումներ, նշումներ և լրացումներ են արված տեքստերի վրա: Սույն ուսումնասիրության շրջանակներում չեն ներառվել Գևորգ Մեսրոպի՝ 1922 թ. Բուլղարիա տեղափոխվելուց հետո ծավալած գործունեությանն առնչվող նյութերը:

Գևորգ Մեսրոպի՝ Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող արխիվից մոտ 60 էջ տպագրվել է «Հայկաշէն» տարեգրքում 1922 թ. «Թրքահայերն ու թուրքերը (1914-1918). անտիպ և պաշտոնական փաստաթղթեր»<sup>4</sup> վերնագրով, որտեղ որպես վերջին խոսք Գ. Մեսրոպը նշել է. «Ինչպես խոստացանք, մեր կողմէ գրեթե ո՛չ մէկ խորհրդածություն ու մեկնություն դիրնք մեր առաջ բերած փաստերուն մէջ ... Տեղի անձկությունը արգելք եղաւ մեզ քիչ մ'աւելի լայն տեղ տալու ուրիշ մէկ քանի կարեւոր վաւերագիրներու, որոնք մեր կարծիքով քիչ մ'աւելի կը լուսաբանեն այս ցաւոտ շրջանին Ազգ.Պատրիարքարանի և Կառավարութեան յարաբերութիւնը: Անտարակոյս անհրաժեշտ են անոնք ապագայ պատմիչին համար՝ մեր ժամանակի իրադարձութիւններուն պատասխանատուութիւնները ճշտելու գործին մէջ: Անոնց հրատարակութիւնը կը թողունք ատելի պատեհ ժամանակի: 1921 թ. հուլիս 15, Բերա»<sup>5</sup>:

Երկրորդ անգամ այս աշխատությանն անդրադարձել է դոկտ. Երվանդ Քասունին՝ նշելով. «Թղթածրար մըն է վաւերական փաստաթուղթերու, որոնք պատրաստուած են Եղեռնի ազդանշանները տրուած օրերուն, եւ երբեմն ստորագրուած՝ յաջորդ օրերուն մէջ Թուրք եաթաղանին զոհ դարձած հայ պատասխանատու անձնատրութեանց կողմէ»<sup>6</sup>: Քասունու բնութագրմամբ՝ այն փաստաթղթերի հավաքական կենդանի, անմիջական խոսք է, որտեղ չկան դիվանագիտություն, իրավաբանական ճամարտակություն, այլ միայն աշխարհագրական հստակ սահմաններ, գործող, կենդանի մարդկանց անուններ ու գործելակերպ, թվական ճշգրիտ տվյալներ, կատարվածի անշաղար ներկայացում<sup>7</sup>: Դոկտ. Քասունին «Թրքահայերն ու թուրքերը» հավաքածուում ներառված փաստաթղթերից բերված ընդարձակ մեջբերումներով է իրականացրել իր հետազոտությունը:

4 Տե՛ս Գևորգ Մեսրոպ, «Թրքահայերն ու թուրքերը (1914-1918). անտիպ և պաշտոնական փաստաթղթեր», *Հայկաշէն Տարեգիրք, արուեստներու, գրականութեանց եւ գիտութեանց*, կազմեց՝ Յակոբ Սարգիսեան (Կ.Պոլիս, Կիլիկիա գրավաճառանոցի, «Յ. Ասատուրեան որդիք», 1922), Ա տարի, թիւ 1, 102-164:

5 Նույն տեղում, 164:

6 Երուանդ Հ. Քասունի, *Կանխորոշուած ցեղասպանութիւն, հետազօտութիւն, Գէորգ Մեսրոպի «Թրքահայերն ու թուրքերը» փաստաթուղթերու տունեայներով* (Պէյրութ, «Ե.Հ.Ք.», 2015), 9:

7 Տե՛ս նույն տեղում:

Ամենայն հավանականությամբ, Գևորգ Մեսրոպի մոտ են կենտրոնացվել բոլոր թղթածրարները՝ «Պատասխան»/«Գործ»-ը գրելու նպատակով. որոշ դեպքերում հավաքչական աշխատանքի ընթացքում նյութերը գրի է առել ինքը, կամ իրեն են հանձնել, որոշ դեպքերում էլ թարգմանություններ պատրաստելու համար մեկ այլ պատասխանատուի կողմից կրկնօրինակվել են, քանի որ արխիվում կան տարբեր ձեռագրերով փաստաթղթեր: 1919 թ. օգոստոսին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծվում է Տեղեկատու դիվանը, որի աշխատանքների համակարգումը հանձնարարվում է Արշակ Ալպոյաճյանին: Համաձայն Տեղեկատու դիվանի կանոնագրի՝ այնտեղ պետք է կենտրոնանային «Հայաստանի եւ հայկական դատի վերաբերեալ հին թէ՛ նոր ամէն կարգի վիճակագրութիւններն, ...հայ հալածանքներու, ջարդերու, տեղահանութեան վերաբերեալ բոլոր դրուագներն ու պատմութիւններ, կողոպտուած ազգային թէ՛ անհատական շարժուն թէ՛ անշարժ գոյքերու մասին վիճակագրական պատկերներ...»<sup>8</sup>:

1920 թ. հունիսի 29-ին Տեղեկատու դիվանը կազմում է հաշվետվություն, որի «Վաւերագիրներու հաւաքում եւ մատենադարան» բաժնում նշվում էր, որ դիվանը «.... կը հաւաքէ եւ կը դասաւորէ .... բոլոր շահեկան վաւերագիրները Հայոց ընկերային եւ քաղաքական կեանքին: Այսպէս, Հայ ընկերակցութիւններու կամ պաշտօնական մարմիններու կողմէ՝ հրատարակուած 600-է աւելի տեղեկագիրներ, վիճակագրութիւններ եւ այլն»<sup>9</sup>:

Այս կապակցությամբ արժեքավոր տեղեկագրեր են ամփոփված «Գրութիւններ թորքական իշատակագրին պատասխան գրելու, հայ տարագրութեան նկարագրութիւնը համապատասխան փաստաթղթերով լուսաբանելու և այլնի մասին» գործում՝ թվագրված 4 փետրվարի - 15 օգոստոսի 1919 թ. (թիվ 80): Այստեղ ներառված է Զավեն պատրիարքի հատուկ շնորհակալագիրը՝ ուղղված Գևորգ Մեսրոպին՝ թորքական իշատակագրին հմտությամբ և հաջող պատասխան կազմելու համար, որը մակագրված է հետևյալ կերպ. «Շնորհակալութիւն այս խղճմիտ աշխատասիրութեան համար և նուիրելով մեր հայրական սիրոյ ողջունը ու օրհնութիւնը»:

8 Զաւեն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ* (Գահիրէ, Նոր Աստղ, 1947), 303:

9 Մինչ այդ Հայկական հարցի հայանպաստ լուծման նպատակով Հայ ազգային պատվիրակությանը զուգահեռ և համագործակցաբար Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին արևմտահայության վիճակի վերաբերյալ տարբեր, այդ թվում՝ նաև՝ վիճակագրական տվյալների հավաքմամբ և ամփոփմամբ էր զբաղվում նաև Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը: Արդեն Մուղղոսի գինադադարի կնքումից անմիջապես հետո՝ 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, Կ.Պոլսի հայ մտավորականների և ազգային երեսփոխանական ժողովի նախկին անդամների մասնակցությամբ ստեղծվում է Ազգային լիգան, իսկ այնուհետև՝ Ազգային խորհրդակցական ժողովը, որի անդամներն էին Եղիշե արք. Դուրյանը, պրոֆեսոր Աբրահամ Տեր-Հակոբյանը, դոկտոր Վահրամ Թորգոմյանը և այլք: Ազգային խորհրդակցական ժողովի փաստաթղթերի հանձնախումբն աշխատանք էր տանում նաև Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալների հավաքման ուղղությամբ: Հավաքված նյութերի մի մասը ներկայացվել է Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին: Այս և այլ մանրամասներ տե՛ս *Համահաւաք ատենագրութիւններ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Երեսփոխանական ժողովի, Համագումար Ազգային ժողովի եւ Համազգային խորհուրդի (1919-1922), Գիրք Ա.* (Երուսաղէմ, տպարան «Սրբոց Յակոբեանց», 2021):

Գործը կազմելու հարցում ակնհայտ է Գևորգ Մեսրոպի և պատրիարքի պատասխանատվությունը՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ 1919 թ. օգոստոսի 15-ի դրությամբ Տեղեկատու դիվանից տեղեկացնում էին, որ պակասում էին 1912-1913 թթ. ՀԲԸՄ թղթածրարները և Սսի կաթողիկոսարանի տեղեկագրերը:

Արխիվում կան նաև հատվածաբար և ամբողջությամբ տպագրված մի քանի տեղեկագրեր: Հարություն Աթանասյանի<sup>10</sup> «Ատաբազարից Տէր Զօր» հուշագրությունը՝ ընդարձակ ծանոթագրություններով և առաջաբանով, տպագրվել է 2025 թ. Միհրան Մինասեանի աշխատասիրությամբ: Աշխատասիրողը ներկայացնում է Աթանասյանի կենսագրությունը, գիտական ու հրատարակչական գործունեությունը, աքսորի պատմությունը, հուշագրության բովանդակությունն ու պատմական արժեքը, ինչպես նաև Ադաբազարի հայ համայնքի համառոտ պատմությունը և ձեռագրի հրատարակման սկզբունքները: Աթանասյանի ծավալուն հուշերը Հայոց ցեղասպանության վաղ շրջանի կարևոր սկզբնաղբյուրներից են՝ գրված անմիջապես աքսորից հետո՝ 1919 թ. հունվարի 1-ին: Հեղինակը նկարագրում է Ադաբազարում ձերբակալությունները, բռնությունները և դրանց հաջորդած համատարած աքսորը, ինչպես նաև աքսորի ճանապարհը և սիրիական անապատների համակենտրոնացման ճամբարների ծանր պայմաններն ու կոտորածները:

Աթանասյանը եղել է գրեթե բոլոր հիմնական կայաններում՝ Կոնիա, Բոզանթի, Օսմանիե, Գաթմա, Մեսքենե, Ռաքքա, Դեր-Զոր, Շեդդադիե և այլուր: Նա փրկվել է Շեդդադիեի կոտորածից՝ փախչելով նախորդ գիշերը: Ութ հոգուց բաղկացած ընտանիքից ի վերջո Կ.Պոլիս է վերադարձել միայն նա, չնայած հետագայում նույնպես նրա կյանքը բարդ է ընթացել. Ռումինիա տեղափոխվելուց հետո՝ 1944 թ., ձերբակալվել և աքսորվել է Սիբիր, որտեղ էլ անհետացել է:

Որպես ականատես՝ Աթանասյանը ոչ միայն նկարագրում է աքսորականների առօրյան ու տառապանքները, այլև հաղորդում է եզակի տեղեկություններ: Առևտրով զբաղվելով և տարբեր կայանների միջև տեղաշարժվելով՝ նա անմիջականորեն տեսել է համակենտրոնացման վայրերում տարագրյալների կացությունը և ճանապարհներին մնացած բազմաթիվ զոհերի:

Արխիվային նյութերի բովանդակային վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ցեղասպանությանը վերաբերող հավաքածուն բաժանելու երկու հիմնական մասի: Առաջին մասը ներառում է տեղեկագրեր, համառոտագրեր, վիճակագրական և ժողովրդագրական տվյալներ, որոնք վերաբերում են Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությանը նախքան ցեղասպանությունը՝ ընդգրկելով նաև դպրոցների և եկեղեցիների գործունեությանն ու հայ բնակչության անվտանգության խնդիրներին վերաբերող նյութեր:

Երկրորդ՝ առավել ծավալուն մասը վերաբերում է բուն ցեղասպանության շրջանին և առանձնանում է հուշագրությունների, տեղեկագրերի և վիճակագրական նյութերի բազմազանությամբ: Այս բաժնում կան տեղեկագրեր, որոնցում ամփոփված են

10 Տե՛ս Յարութին Աթանասեան, *Ատաբազարէն Տէր Զօր*, խմբագիր, յառաջաբանի եւ ծանօթագրութիւններու հեղինակ՝ Միհրան Մինասեան (Երևան, ՀՅԺԻ հրատ., 2025):

հայերին թուրքական իշխանությունների ուղղած անհիմն մեղադրանքներով նյութեր: Միաժամանակ նույն համատեքստում ներկայացված են այդ մեղադրանքները հերքող և չեղոքացնող բազմաթիվ փաստաթղթեր, այդ թվում՝ ժամանակի թուրքական մամուլից քաղված նյութեր, որոնք հնարավորություն են տալիս համադրական վերլուծությամբ առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու իրադարձությունների մասին:

Մինչ այժմ գիտական շրջանառության մեջ չեն դրվել արխիվում պահվող՝ կրոնական հաստատություններին, վանքերին ու դպրոցներին առնչվող մի քանի ամբողջական գործեր. աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն նաև Արևմտյան Հայաստանի եկեղեցիների, գյուղերի ու դպրոցների քանակի վերաբերյալ տեղեկագիրը<sup>11</sup>, Կոնիայի առաջնորդ Գարեգին վարդապետի կազմած տեղեկագիրը Կոնիայի նորակազմ հայ առաջնորդարանի վիճակի մասին (49 էջ)՝ թվագրված 27 սեպտեմբերի 1914 թ.<sup>12</sup>, ինչպես նաև «Ուսումնասիրություններ վանքերի կատարած դերի և Թուրքիայում եղած հայ եկեղեցիների վիճակագրությունը» 1919 թ. թվագրված, ֆրանսերեն կազմված նյութը<sup>13</sup>: Կարևոր է 1915 թ. դրությամբ կազմված երկու հարյուր էջից ավելի ուսումնասիրությունը, որը վերաբերում է հայկական դպրոցներում կատարված բարեփոխումներին<sup>14</sup>:

Առավել արժեքավոր են «Արևմտահայ առաջնորդարաններից վերցված տեղեկությունները հայերի նկատմամբ գործադրվող անարդարության, թալանի, զորակոչի, անհավասար զորահավաքի մասին»՝ ամփոփված 185-էջանոց թղթապանակում՝ թվագրված 1914 թ. սեպտեմբերի 22-ից հոկտեմբերի 9-ը<sup>15</sup>: Այստեղ ներառված է 30 տեղեկագիր, ընդ որում՝ Տարոնից և Կարինից վեցական, Շապին Գարահիսարից, Պարտիզակից, Բաղեշից, Բարերդից՝ երկուական, Բերկրիից, Խնուսից, Աֆիոն Գարահիսարից, Կուտիսայից, Արաբկիրից, Վանից, Խարբերդից, Ակնից՝ մեկական տեղեկագիր:

Վերոնշյալ տեղեկագրերն առանձնանում են ցեղասպանությանը նախորդող շրջանի մանրամասն նկարագրությամբ, հայ բնակչության շրջանում առկա տագնապներով, դեռևս պատերազմի մեջ չմտած օսմանյան կառավարությունում զորահավաքի, բանակի համար պարենի ու զինամթերքի ձեռքբերման, տեղափոխման և բանակի մատակարարման հարցերի քննարկմամբ: Ներկայացվում են հատուկ նշված հարցերի լուծման համար ստեղծված հանձնաժողովների գործողությունները, որոնք կազմակերպում էին զինվորական անկողինների ու հագուստի հավաքումը, զինվորների կեցավայրի ապահովումը, ցորենի առաքումները, տասնորդի գանձումը:

Այս համատեքստում տարբեր վայրերի առաջնորդարաններից եկած բոլոր տեղեկագրերում նշվում է կեղեքումների և բնակչության ունեցվածքի բռնագրավման մասին հիմնականում նմանատիպ բնութագրումներով: Այսպես՝ Տիգրանակերտում իրականացվող զորահավաքի, պատերազմական առգրավումների վերաբերյալ նըշ-

11 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 105:

12 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 110:

13 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 113:

14 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 93:

15 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 57:

վում է, որ այդ ընթացքում ապրելն անկարելի էր, քանի որ քրդերն անցել էին թալանի՝ իրենց հին արհեստին: Ընդգծված տողով որպես եզրակացություն գրված է, որ ամեն ինչ տակնուվրա է եղել, կառավարության անտարբերությունից ժողովուրդն ահ ու սարսափի է մատնվել:

Տեղեկագրերում կան բազմաթիվ վկայություններ, որոնց համաձայն՝ օսմանյան բանակի համար հայերը տրամադրում էին ավելին, քան ունեին. «.... զինուորական պիտույքներու անունով ժողովուրդէն այնքան բան առնուեցաւ, որու երեսէն եթէ ըսենք ժողովուրդին կէսը ձմեռուան մէջ օրապահիկ անգամ չպիտի ունենայ, չենք սխալիր»<sup>16</sup>:

Վանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերաբերյալ նշվում է, որ զորահավաքը սկսվել էր դեռևս 1914 թ. հուլիսի 27-ից, և նկարագրվում են թուրքական կառավարության գործադրած անօրինական քայլերը: Վավերագրերը նաև փաստում են, որ գյուղերում երկրագործությունը բարձիթողի վիճակում էր, մինչդեռ զորակոչն ու զորահավաքը փուլերով ու խիստ վերահսկողությամբ էին իրականացվում:

Մուշում տիրող վիճակի վերաբերյալ նշվում է, որ արդեն 1914 թ. նոյեմբերին իշխանությունները գիշեր-ցերեկ զբաղված էին միայն զորանոց պաշար ու ռազմամթերք հասցնելու և փոխանցելու աշխատանքներով, սակայն, չնայած դրան, կառավարությունը հայերի նկատմամբ վստահություն չուներ:

Մուշից 1914 թ. հոկտեմբերի 6-ին Ներսես եպիսկոպոս Իսաբախանյանը տեղեկացնում է. «Վիճակը անտանելի է, կացութիւնը խիստ դառն եւ անողոք, տիրող իշխանութիւնը հետզհետէ կը սաստկացնէ իր տարապայման տուրքը»<sup>17</sup>: Իսկ արդեն նոյեմբերի 8-ին հավելվում է. «Ժողովուրդը տուաւ իր ունեցածը և դեռ ատելին կը պահանջուի, ու շատերը ստիպուած են պարտք ընելով պահանջները գոհացնել»<sup>18</sup>:

Տիգրանակերտի առաջնորդական փոխանորդ Մկրտիչ վարդապետ Չըլդատյանն իր տեղեկագրում նշում է. «Կառավարութեան անտարբերութենէն երկիրը սկսած է տակն ու վրայ ըլլալ, ժողովուրդը ահ ու սարսափի մատնուած է, մեծ կոտորածէ մը կը վախցուի: Ճամբաները անապահներով լեցուած են»<sup>19</sup>:

1914 թ. օգոստոսի 30-ի դրությամբ Կարինում զորակոչի ընթացքը տակավին շարունակվում էր խորությամբ, որին հնարավոր չէր ընդդիմանալ. մինչև 45 տարեկան տղամարդիկ անողոքաբար կանչվում էին զինվորագրության: Նրանք գիտակցում էին իրենց հարակից բնակավայրերում ռուսական զորքերի առաջխաղացմամբ պայմանավորված տեղի բնակչությանը սպասվող վտանգները և նշում. «.... կ'աշխատէինք մեծ ճիգեր թափելով ամէն քաղաքական կասկած ի բաց վանել մեր վրայէն. որպէսզի հաւանական պատերազմի ատեն, մերայինք վրէժխնդրական խժժութեանց չերթան»<sup>20</sup>:

Սմբատ Սավադեթյանը 1914 թ. օգոստոսին Կարինից գրում էր. «Բասենէն,

16 Երուանդ Հ. Քասունի, *Կանխորոշուած ցեղասպանութիւն*, 85:

17 ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 57, թթ. 55-59, 12:

18 Նույն տեղում, թթ. 66-70, 1:

19 Նույն տեղում, թթ. 3-7, 7:

20 Երուանդ Հ. Քասունի, *Կանխորոշուած ցեղասպանութիւն*, 89:

Խնուսէն, Դերջանէն և Դաշտի գիւղերէն այժմէն թշուառութեան լուրեր ծայր տալ սկսած են, անպաշտպան կիներ և տղաքներ, թշուառութեան ցնցոտիներով ու դառնութեան արցունքներով դէպի Կարին պիտի հասնին և դիւրին է ըմբռնել, որ այդօրինակ պատմական տագնապի մը օրերուն սովամահ ժողովրդեան բազմութիւն մը պիտի ունենանք մեր առջև, որոնք գոնէ առօրեայ սնունդի պաշար պիտի պահանջեն: Առաջնորդարանս՝ այժմէն սարսափած այդ ապագայ տեսարաններուն հեռապատկերէն, պէտք կը զգամք ազգ. պատրիարքարանիդ հայրական ուշադրութեան յանձնել և լուրջ կարեկցութիւն հրաւիրել մեր այդ վիճակին վրայ»<sup>21</sup>:

Խնուսի առաջնորդական փոխանորդ Արգար վարդապետը գրում էր, որ կրակի գծի մոտ գտնվող ազգաբնակչությունը գերմարդկային համբերության կարիք ուներ այդ անտանելի տառապանքները հաղթահարելու համար:

Վաղինակ ծ. վարդապետը Շապին-Գարահիսարից 1914 թ. սեպտեմբերով թվագրված նամակում գրում է. «.... տարապայման տագնապի ենթարկելով ամբողջ գիւղական համայնքը, որ երեսի վրայ թողնելով իր արտն ու կալը միայն այս անվերջ փոխադրություններով կը զբաղի և այս հարուածը ամէն մասամբ հայն է, որ կը կրէ, վասնզի թիւրք գիւղերու շատ քիչ և գրեթէ աննշան ծառայութիւններ ընել կը տրուին»<sup>22</sup>:

Այս թղթապանակում ներառված են նաև թերևս տվյալ ժամանակահատվածին անմիջականորեն չառնչվող Կիլիկիայի Սահակ Բ կաթողիկոսի երեք նամակները, որոնք թվագրվում են 1915 և 1916 թվականներով: Առաջին նամակում՝ թվագրված 1915 թ. սեպտեմբերի 29-ով, ներկայացվում է Հալեպում տիրող վիճակը, երբ գաղթականության թիվն անցնում էր 40 000-ը: Գաղթականները կենտրոնացված էին բացօթյա վայրերում, մասամբ նաև՝ վրանների տակ՝ չնայած եղանակային աննպաստ պայմաններին: Դեռ ավելին՝ շարունակվում էր վանեցի ու շատախցի գաղթականների հոսքը, որին զուգահեռ էլ Սահակ կաթողիկոսը շարունակում էր գաղթականների վիճակը մեղմելու համար դրամական միջոցներ հայթայթել Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսարանին ուղղված նամակ-խնդրագրերով<sup>23</sup>:

Նույն ժամանակահատվածում որոշում է կայացվում, որ Շամի կուսակալությունը (Դամասկոսի նահանգ) այլևս չպետք է ընդունի գաղթականների, և այդուհետ նրանք պետք է գաղթեն Դեր-Զորի և Ռաքքայի ուղղությամբ:

Սահակ կաթողիկոսի 1915 թ. հուլիսի 6-ի նամակում<sup>24</sup> նշվում են Հալաջյան և Հասան Բեյլիի որբանոցներին առնչվող հարցեր: Անդրադարձ կա գաղթականների թվաքանակին, նպաստի բաշխման ցուցակներին, Ջեմալ փաշայի հետ Սահակ կաթողիկոսի հանդիպմանը՝ հայ գաղթականներին հանգիստ թողնելու և Կոնիայի կուսակալությունում ապաստանած 5-6 000 զեյթունցիներին աջակցելու խնդրանքով: Անգամ որոշակի պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել գաղթականների համակենտրոնացման վայրեր քահանաներ ուղարկելու շուրջ, որին Ջեմալը համաձայնություն է տվել: Ներկայացված են նաև հայ գաղթականների վիճակագրական տվյալներ:

21 ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 57, թթ. 18-20, 20:

22 Նույն տեղում, թթ. 81-85, 82:

23 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 121-127:

24 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 128-146:

Երրորդ նամակը թվագրված է 1916 թ. հունվարի 14-ով, որում Սահակ կաթողիկոսն անդրադառնում է իր՝ Երուսաղեմ մեկնելու իրողությանը: Հալեայի վերաբերյալ նա գրում է. «Ամսի 27-ին Հալեյը, տառապանքի ու տառապեալներու, ատելի ճիշդը մեռնողներու քաղաքը թողուցինք և մեկնեցանք», որից հետո փաստում է Երուսաղեմում տիրող իրավիճակի մասին. «Կը կարծէինք, որ Հալեյէն հեռանալով հաց խնդրողներու սրտակէղէք դիմումներէն պիտի ազատինք, բարիքը չհետևիր մարդուն, տառապանքը ամէն տեղ է»<sup>25</sup>:

Նմանատիպ տեղեկագրերով հարուստ է Գևորգ Մեսրոպի արխիվը, որտեղ բազմաթիվ փաստագրումներ կան, թե ինչ հաջորդականությամբ ու փուլերով է Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում սկզբում բռնությունների և կեղեքումների միջոցով, ավելի ուշ՝ տեղահանությամբ և բնաջնջմամբ իրականացվել Հայոց ցեղասպանությունը:

Ջորակոչից հետո և Թուրքիայի՝ պատերազմում ներգրավվելու նախաշեմին՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 20-ին, Ազգային վարչությունը Կ.Պոլսի Զավեն պատրիարքին պատվիրել է լավ հարաբերություններ ձևավորել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և կառավարության հետ՝ ընդգծելով հայ ժողովրդի վիճակն ու տրամադրությունները: Բացի այդ՝ առաջարկվել է շրջաբերական ուղարկել բոլոր գավառներ և կոչ անել ժողովրդին կատարելու իր պարտականությունները և սիրահոժար պատասխանելու հանուն հայրենիքի կառավարության արած կոչերին, ինչպես նաև նյութական օժանդակությունից զատ հորդորել ժողովրդին անգամ զինվորական գործում անվարժ լինելու պարագայում չխնայել կյանքը, երբ հայրենիքը դրա կարիքն ունի<sup>26</sup>: Այս նյութերն ամփոփված են թիվ 66 ցուցակում, որը վերնագրված է «Թուրքական ղեկավարների հետ հայոց պատրիարքի հանդիպումների ժամանակ գումարված խառը ժողովներում կատարած գրառումները «Արևմտահայության տեղահանությունների, նրանց նկատմամբ կատարված անօրեն բռնությունների, ջարդերի և թուրք ղեկավարների կողմից այդ դեպքերի» մեկնաբանությունների մասին»: Այդ համատեքստում հետաքրքրական են թուրք ղեկավարների հետ Զավեն պատրիարքի հանդիպումների ու խոսակցությունների սղագրությունները, որոնցից ընդամենը 5-ից հատվածներ են ներկայացվել «Հայկաշէն» տարեգրքում, այնուհետ՝ Երվանդ Քասունու աշխատությունում: Արխիվում կան սղագրություններ 1915 թ. մայիսին Էնվերի, հունիսին արդարադատության նախարար Իբրահիմ բեյի, վարչապետ Սայիդ Հալիմի, սեպտեմբերին Թալեաթի, շեյխ ուլ-իսլամի, հունիսին Միդհատ Շուքրիի, Օսմանյան երեսփոխանների ժողովի նախագահ Խալիլ բեյի հետ պատրիարքի տեսակցություններից: Խառը ժողովներից նույնպես կան սղագրություններ, որոնցից վերջինը 1915 թ. ապրիլի 10-ով է թվագրված:

Վերլուծելով խոսակցությունները՝ կարող ենք փաստել, որ երբեմն թուրքական կողմը տվել է խուսափողական պատասխաններ կամ հերքել է՝ նշելով, որ հայերի հետ տեղի ունեցող դեպքերի վերաբերյալ նման մանրամասների տեղյակ չէ: Օրինակ՝ երբ պատրիարքը Թալեաթի հետ հանդիպման ժամանակ փաստեր է բերել և հարցադրում արել, թե որն է կանանց ու երեխաների մեղքը ստեղծված իրավիճակում,

25 Նույն տեղում, թթ. 147-157, 152:

26 Տե՛ս Երուանդ Հ. Քասունի, *Կանխորոշում ցեղասպանություն, 98-99*:

Թալեաթը սկզբում հերքել է, այնուհետև երբ պատրիարքը կոնկրետ փաստեր է բերել, որ Սեբաստիայի Շար Գլշլայի տարածքով անցնելիս Ամասիայի և Մարզվանի երեխաները վերցվել են հայերից և պատահական մարդկանց հանձնվել, մի մասն էլ՝ Պոլիս տարվել, Թալեաթը պատասխանել է, թե այդ գործն իրենք կքննեն<sup>27</sup>:

Պատրիարքի շատ հարցումների երիտթուրքական կառավարության անդամները լուրջամբ են պատասխանել: Նշենք, որ պատրիարքը պարբերաբար կիրառում էր «ամբողջ ազգը ջնջել», «բնաջնջել», «ժողովուրդ մը մահուան դատապարտել», «մահուամբ պատժել» արտահայտությունները: Պատրիարքի այս հարցադրումների առումով հատկանշական է Թալեաթի հետևյալ պատասխանը. «Ոչ քանի մը, ոչ քանի մը հազար եւ ոչ ալ քանի մը հարիւր հազար մարդու գործ են: Այսօր մէկ կուսակցութիւն մըն է, վաղն ալ ուրիշը կը ծնի.... Այս պատճառաւ անհրաժեշտ եղաւ որ ժողովուրդը իր բնակավայրերէն հեռացուի եւ այլուր բնակեցուելով չէզոքացուի»<sup>28</sup>:

Տեղեկագրերի մյուս բաժինը վերաբերում է ցեղասպանության շրջանին: Այն Արևմտյան Հայաստանում ապրող հայերի տեղահանությունների ու ջարդերի նախօրոք կազմակերպված լինելու մասին է, որտեղ թուրքական «Իգտամ», «Սաբահ» և «Վազըթ» թերթերից թարգմանաբար ներկայացված են հատվածներ, թե ինչպես է հակահայկական քարոզչություն տարվել, և ինչպես է Իթթիհատի կենտրոնն իր ճյուղերին հրամայել անմիջապես չեթեական խմբեր կազմել ու ժամ առաջ կազմակերպել տեղահանությունը, որի նպատակը «Վազըթ» թերթի խմբագիր Ահմեդ Էմինը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «Դժբախտաբար այլևս անկարելի է խնդիրը ժխտել և այլափոխել: Նպատակը հայոց բնաջնջումն էր և բնաջնջուեցան ալ: Այս որոշումը տուողն ալ իթթիհատեան կառավարութիւնը եղաւ»<sup>29</sup>:

Թուրքական մամուլում կան մեջբերումներ, որոնք փաստում են, որ թուրքական կառավարությունը նախապես էր պլանավորել հայկական ջարդերը, և ծավալվել էր համապատասխան քարոզչությունը: Յուրաքանչյուր մեջբերվել է նաև օսմանյան գահաժառանգ Աբդուլ Մեջիդի հայտարարությունը. «Եթե Գերման Կայսրը ներկայացնող Պոլսոյ Գերման զինուորականութիւնը ուզէր հայոց ցեղահանութիւնը և ջարդը արգելիլ, կրնար անմիջապէս Էսկեր փաշային և իր արբանեակներուն խիստ հրաման տալ և այսպիսով առաջքը առնել կատարուած եղեռնին: Ընդհակառակն, գերմանները աչք գոցելով և եղածներուն հանդէպ անտարբերութիւն ցոյց տալով, պարզապէս քաջալերեցին գործուած ոճիրներն ու եղեռնը»<sup>30</sup>: Բացի դրանից՝ հատուկ տեղեկագիր է պատրաստվել՝ հակադարձելու թուրքական այն թեզերին, թե՝

ա. հայերի տեղահանության պատճառը Վանի ապստամբությունն է,

բ. թուրքերը նախահարձակ չեն եղել,

գ. թուրք ազգի բացարձակ մեծամասնությունն անմեղ է հայկական կոտորածների մեջ<sup>31</sup>:

27 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 66:

28 Նույն տեղում:

29 Նույն տեղում, գ. 86, 1-16, 2:

30 Նույն տեղում, 1-16, 3:

31 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 1-16:

Այս գործում ներառված է ևս մեկ փաստաթուղթ՝ թվագրված 1915 թ. նոյեմբերի 10-ով, հայերի վիճակի ու տեղահանությունների վերաբերյալ, ըստ որի՝ հայերը 800 հազարից 1 միլիոն կորուստ են ունեցել և դիմել են գերմանական դեսպանին՝ սիրիական անապատներից հավաքագրված մանուկների հարցով, մասնավորապես՝ «դադարեցնելու հավածանքները, ողջ մնացած որբերին պատսպարելու համար, ովքեր փրկվել են ու արդարության պաշտպանը պիտի դառնան»<sup>32</sup>:

Արժեքավոր է ամփոփ ներկայացված հողված-տեղեկագիրը<sup>33</sup>, որում բերված են թուրքական կառավարության հայահալած քաղաքականությանը հակադարձելու համար որոշ հիմնավոր փաստեր, օրինակ՝ այն, թե ինչպես է Կ.Պոլսի «Ազատամարտ» թերթին արգելվել հրապարակել Սահակ վարդապետ Օղաբաշյանի՝ թուրք զինյալ հրոսակախմբերի կողմից սպանվելու լուրը, որի փոխարեն ստիպել են գրել հետևյալ ձևակերպումը. «Սահակ վարդապետ ճամբան յանկարծամահ եղաւ իր ուղեկցին հետ»<sup>34</sup>:

Փաստարկներ կային նաև զենքերի խուզարկության վերաբերյալ և առ այն, որ դա իրականացվել է «այդ առթիւ հրատարակուած մասնաւոր օրէնքով, հայկական կոտորածներու սկզբնաւորութենէն շաբաթներ ետք»<sup>35</sup>:

Հակադարձող փաստարկներից էր նաև այն, որ Կ.Պոլսի կառավարությունը Վանի ինքնապաշտպանությունից առաջ էր տեղահանությունները նախապատրաստել, անգամ Կ.Պոլսից տարագրյալների ցուցակն էր վաղուց կազմվել: Ավելին՝ թուրք փաշաների բերանով էր հայտարարվել, որ տեղահանությունները և աքսորը հայկական խնդրից ազատվելու նպատակով են կազմակերպվել: Մի քանի հակափաստարկներ ևս. տեղահանության օրենքի հրատարակման թվականը միտումնավոր է 14-ը մայիսի 1915 թ. նշվել, մինչդեռ այն ավելի շուտ է պատրաստվել և գործադրության դրվել: Նշենք, որ կառավարության օրենքը տեղահանության ժամանակ ազգաբնակչության ունեցվածքի պահպանության մասին՝ տպագրված «Ժամանակ» թերթում<sup>36</sup>, զետեղված է 63-րդ գործում<sup>37</sup>:

Փաստարկներից էր նաև այն, որ հայկական հավածանքներից առաջ կառավարությունն այնպիսի փոփոխություններ էր կատարել, որ իշխանության գլուխ կանգնեին երիտասարդ ու հայատյաց իթթիհադականներ, կամ այն, որ Թալեաթը մի քանի անգամ հոխորտացել է. «Այնպես մը պիտի ընեմ, որ յիսուն տարիէն հայերն ինքզինքնին չգտնեն»<sup>38</sup>:

Ինչ վերաբերում է թուրք չեթենների կազմակերպվածությանը, նշվում է, որ այդ

32 Տե՛ս նույն տեղում, 1-16, 16:

33 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 88, թթ. 1-17:

34 Նույն տեղում, ց. 1, գ. 88, թթ. 1-17, 1:

35 Նույն տեղում:

36 Տե՛ս «Ուրիշ տեղեր փոխադրուողներուն թողած գոյքերը, պարտքերը եւ պահանջներ. առժամեայ օրէնք», *Ժամանակ*, 16-28 սեպտեմբեր 1915, թիւ 2293:

37 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 63:

38 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 88, թթ. 1-17, 3:

գործընթացը սկսվել է Կ.Պոլսից՝ զինվորական իշխանությունների միջոցով, զինվորական վարժարանների շրջանավարտների ու հրամանատարների ղեկավարությամբ, անգամ վարժարաններից գումարտակի հրամանատարներ են գործուղվել գավառներ:

Մման հրոսակախմբերին զենք և պարագաներ տրամադրելու գործում մեծ դեր է ունեցել Ազգային պաշտպանության կոմիտեն (Մէտոդաֆաայի միլլիե), որը Թուրքիայի կիսապաշտոնական կազմակերպություն էր՝ Կարմիր մահիկի և նավատորմի ընկերակցության մասնակցությամբ: Վերջիններս երբեմն գործել են իբրև կամավորներ:

Զենքերի խուզարկությունների առնչությամբ նշվում է, որ կային բազմաթիվ փաստեր, որ դրանք իրականացվել են մասնավոր օրենքների համաձայն, և շրջանառվող բազմաթիվ նկարներ թատերական ներկայացումների արդյունք էին:

Պաշտոնյաներին գրգռելու համար նույնպես որոշակի մեխանիզմներ են ներդրվել: Այս առնչությամբ ևս կան բազմաթիվ փաստեր, որ կառավարությունը ոչ միայն չէթեներին, այլև պաշտոնյաներին, մասնավորապես ոստիկաններին ու ժանդարմներին է հայերի դեմ գրգռել: Ոստիկանների համար հրատարակվող «Փոլիս Մաջմուասի»-ում կառավարությունը տպել է իբր բոլոր գտնված զենքերի, հայերի կողմից սպանված թուրքերի դիակների, իբր բռնաբարված թրքուհիների և նմանատիպ այլ լուսանկարներ՝ «պարզապես ընթերցողներուն մէջ գրգռութիւն յառաջ բերելու համար հայոց դէմ»<sup>39</sup>:

Մի փաստարկ ևս. հայ գրական նշանավոր անձանց լուսանկարներ են տպագրվել նույն թերթերում իբրև նորություն և հայկական դրոշմաթուղթ, որոնք ժամանակին իբրև գարդ դրոշմի ձևով են տպագրվել և բոլորին քաջածանոթ են եղել:

Կենտրոնից եկող հրահանգների առնչությամբ նշվում է, որ բոլոր հրահանգներն այնպես են խմբագրվել, որ գավառական պաշտոնյաներն իրենց հայահաված քաղաքականությունը հարկ եղած դեպքում կարողանային տարբեր ձևերով օգտագործել կամ իրենց շահերին ծառայեցնել:

Մասնավոր տեղահանության հրահանգներն այնպես են խմբագրվել, որ նույնիսկ ըստ ուղղորդման դրանք գործադրելու պատասխանատուն կարող էր մինչև իսկ ջարդի հրաման տալ: Նույն հեռագրով կառավարությունը լիազորել կուսակալներին և նրանց պատասխանատվության տակ գտնվող պաշտոնյաներին տեղահանության ընթացքում հարկ եղած դեպքում ամեն միջոց ձեռք առնել:

Տեղահանության մասին հրատարակված օրենքում զինվորական հրամանատարներին արտոնություն է տրվել խստիվ պատժելու և արմատից բնաջինջ անելու ժողովրդի կողմից կառավարության հրամաններին հակառակ ցանկացած դիմադրություն՝ երկրի պաշտպանության ու հանրային անդորրի համար: Դրան զուգահեռ նշվում է, որ բոլոր հրամանները ծածկագրված էին:

Տեղահանությունների առնչությամբ շրջանառվող փաստերից տեղեկագրում առանձնացվել են հետևյալները. բազմաթիվ են այն փաստաթղթերը, որոնց համաձայն՝ հայերի տեղահանության ժամանակ գրանցվել են ապօրինություններ, խժոժություններ, ոճրագործություններ, որոնց վերաբերյալ կան բազմաթիվ փաստեր: Գաղթերն այն-

39 Նույն տեղում, գ. 88, թթ. 1-17, 4-5:

պես են կարգավորված եղել, որ գրեթե բոլոր գաղթականական քարավանները ճանապարհին ենթարկվելին զինյալ հրոսակախմբերի հարձակումներին: Եփրատն անցնելիս գաղթականներին փոխադրող լաստերը հաճախ դիտավորյալ ծակվել են և աստիճանաբար սկսել սուզվել, իսկ լողալով ազատվել փորձողները գնդակահարվել են ափերին սպասող հրոսակախմբերի կողմից: Տրապիզոնից ընտրված հայերը նավակներում շղթայակապ են արվել, ապա, իշխանության հրամանով, բաց ծովում նրանց կողքից ուղեկցող ոստիկաններն այդ նավակները շրջել են: Տեղահանության ընթացքում բռնի առանձնացրել են տղամարդկանց, մորը՝ զավակներից, եղբորը՝ քրոջից: Տեղահանված ժողովուրդը, հազիվ մի տեղ շունչ առած, նորից ստիպողաբար տեղահանության է ենթարկվել: Ծեծը, մահապատիժը, վրաններն այրելը սովորական երևույթներ էին:

Հատուկ կարճ անդրադարձ կա հայերին պաշտպանություն ցուցաբերած անձանց, որտեղ նշվում է, որ կառավարությունը մի կողմից վարձատրում էր հայահալածներին, մյուս կողմից՝ տարբեր եղանակներով հարվածում հայերին պաշտպանող պաշտոնյաներին: Այսպես՝ Չանդրիի զինվորագրության նախագահ Իզզեթ Էֆենդին, որը Դանիել Վարուժանի և Ռուբեն Սևակի սպանողների նկատմամբ հետապնդում է վարել, պաշտոնանկ է արվել: Անդրադարձ կա նաև Քյոթահիայի կառավարիչ Ֆաիք Ալի բեյին, Հալեպի կուսակալ Սամի Բեքիր բեյին, Հալեպի, այնուհետև Կոնիայի կուսակալ Ջելալ բեյին:

Հայ որբերի նկատմամբ իրականացված բնաջնջման քաղաքականության առնչությամբ մի քանի կարևոր դրվագներ են առանձնացվում: Շեշտադրվում է թուրքական կառավարության այն միտումը, որ հայերին բնաջնջելու քաղաքականությունը միայն արտրականներին չէր ուղղված, այլ «ձեռք զարկած է նաև հայ որբերուն, ու ջանացած է կարելի եղածին չափ մեծ թիով իսլամացնել զանոնք»<sup>40</sup>: Փաստում են, որ բազմաթիվ են այն որբերը, որոնք սպանվել են կամ տեղավորվել թուրքական տներում: Նշվում է, որ Թալեաթը ներքին գավառներ կատարած իր մի այցից հետո հայ որբուկներ և երեխաներ է բերել և իբրև նվեր հանձնել իր բարեկամներին: Չուգահեռաբար նշվում է, որ քարավան-քարավան Կ.Պոլիս են բերվել հարյուրավոր հայ որբեր, որոնք աստիճանաբար որպես հոգեզավակ հանձնվել են մուսուլմաններին այն պարագայում, երբ մեծահասակ հայերին արգելված էր մոտենալ հայ որբերին: Փաստեր կան նաև, որ Տրապիզոնի 2 000, Երզնկայի 500 և տարբեր վայրերից բազմաթիվ որբեր ջրամույն են արվել ու տարբեր եղանակներով սպանվել:

Տեղեկագրի վերջին հատվածում առանձին ներկայացվել է Հայոց ցեղասպանության ոճրագործների, ջարդերն իրականացնողների ցուցակ, որում նշված են նաև վերջիններիս պաշտոնը, հանցագործությունների իրականացման վայրը և գործադրած դաժանությունների տեսակները:

Սույն տեղեկագիրն արժևորվում է այն տեսանկյունից, որ կազմվել է իր ժամանակաշրջանում և անմիջական վկայություն է տվյալ իրադարձությունների վերաբերյալ: Այն ցույց է տալիս, որ դեռևս ցեղասպանության ծրագրման և առավել ևս դրա իրականացման փուլում թուրքական իշխանությունները ձևակերպում ու տարածում

40 Նույն տեղում, գ. 88, թթ. 1-17, 12:

էին համապատասխան քարոզչական թեզեր, որոնք հետագայում շարունակել են արտահայտվել ժխտողական քաղաքականության շրջանակում: Միաժամանակ կարելի է արձանագրել, որ այդ թեզերին դեռ նույն ժամանակաշրջանում հայկական կողմից եղել են փաստարկված արձագանքներ, որոնք ամրագրվել են համապատասխան աղբյուրներում:

Արխիվը հարուստ է նաև թուրքական կառավարության հայացքին քաղաքականության կամ գործունեության վերաբերյալ բազմաթիվ այլ տեղեկություններով, որոնց գուցահեռ շատ հաճախ ներկայացվել են նաև թուրք ջարդարարների անվանական ցուցակներ: Կարելի է առանձնացնել Ամասիայի, Յոզղաթի, Բողազլյանի, Երզնկայի, Դիարբեքի, Բաբերդի, Թոքատի, Բուրսայի, Աֆիոն-Գարահիսարի, Մեքաստիայի, Մարաշի, Կիրասունի, Էդիրնեի հայերի տեղահանության ու կոտորածների կազմակերպիչ, պատասխանատու ոճրագործների անվանացանկերը՝ իրենց տվյալներով:

Վերոնշյալ ցանկերը համալրված ամփոփվել են 75-րդ գործում, որը սկսվում է Թալեթով, այնուհետև գալիս են Սայիդ Հալիմ, Էնվեր, Ջեմալ փաշաները, և թվարկվում են ևս 124 ոճրագործներ՝ իրենց պաշտոններով<sup>41</sup>: Ապա հավելվում է 67 անունով առանձին ցանկ<sup>42</sup>, այնուհետ՝ ևս 69 անուն<sup>43</sup>, ապա՝ 13<sup>44</sup>: Առանձին ներկայացված են Էդիրնեի 8 և Գոչիհսարի 9 պատասխանատուների անունները<sup>45</sup>: Այսպիսով՝ միայն այս գործում ներկայացված է 290 անուն ոճրագործ-ոճրապարտ: Արխիվի այս բաժնում ներառված են նյութեր հայկական «Ժամանակ», «Հայրենիք», «Նոր Կենսք», «Բիզանդիոն» թերթերից, որոնք անդրադառնում են թուրք ոճրագործներին:

Արխիվի 58-րդ գործում ամփոփված են թուրքերի կողմից սպանված հայ բժիշկների ցուցակները, որոնք ներառվել են նաև «Հայ բուժակ»<sup>46</sup>-ի՝ 1915-1920 թթ. նահատակված հայ բժիշկների, ատամնաբույժների, անասնաբույժների, դեղագործների և բժշկության ուսանողների հիշատակին նվիրված հատուկ համարում: Առանձին նշված է նաև թուրք 8 բժշկի անուն, որոնք մասնակցել են հայերի բնաջնջման գործին:

Գևորգ Մեսրոպի արխիվի 80-րդ գործում պահպանվող 13-կետանոց հարցարանն ընդգրկում է Հայոց ցեղասպանության նախապատմության և ընթացքի տարբեր մանրամասներ ճշգրտող հարցումներ: Հարցերը մասնավորապես վերաբերում են մինչև 1915 թ. իրականացված զորահավաքին, զորակոչին, խուզարկություններին, բանտարկություններին, ինչպես նաև գույքի բռնագրավմանն ու վաճառքին: Առանձին կետեր անդրադառնում են մտավորականների ձերբակալություններին և նրանց հետագա ճակատագրին, ինչպես նաև տեղահանության սկզբնավորման հանգամանքներին:

41 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 75, թթ. 3 շրջ. - 7 շրջ.:

42 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 9 շրջ. - 12:

43 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 13-14 շրջ.:

44 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 17:

45 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 22:

46 Տե՛ս «Հայ բուժակ» բժշկական եւ առողջապահական ամսաթերթ (Կ. Պոլիս), 1920, թիվ 3-4:

Հարցարանի 7-րդ կետը վերաբերում է Օսմանյան կայսրության 1914-1917 թթ. վարչական պաշտոնյաներին՝ «վալիներին, մութասարիֆներին, կայմակամներին և կոմիսարներին»՝ նպատակ ունենալով բացահայտելու հայոց եղեռնի գլխավոր կազմակերպիչներին, ռճրագործներին և իրականացնողներին, ինչպես նաև թուրք և քուրդ բնակչության դերը: 8-րդ կետը նախատեսում է տվյալներ նահանգների բնակչության թվաքանակի, տեղահանությունների ծավալների և բնակչության տեղաշարժի ուղղությունների վերաբերյալ: 9-րդ կետով առաջարկվում է տեղեկություններ ներկայացնել ողջ մնացածների թվի մասին նահանգում և արքայապետությունում, ինչպես նաև փախստականների՝ Կովկասում և այլուր գտնվելու վերաբերյալ: 10-րդ կետը վերաբերում է տարագրության, զինվորագրության, ինչպես նաև մանուկների, կանանց և ծերերի նկատմամբ գործադրված բռնությունների փաստագրմանը՝ պահանջելով նշել կոնկրետ անձնատուներ, տեղանուններ և ժամանակագրական տվյալներ:

Հարցարանի 11-րդ կետը նախատեսում է ներկայացնել ինքնապաշտպանության և դիմադրության դեպքեր՝ առանձնացնելով այն անձանց, որոնք չուրանալու և չթուրքանալու համար ցուցաբերել են հերոսություն: 12-րդ կետը վերաբերում է պաշտոնական փաստաթղթերի, լուսանկարների և օտարազգի ակնատեսների գրավոր վկայությունների առկայությանը, իսկ 13-րդ կետը տեղեկություններ է պահանջում բնակավայրերում եղած եկեղեցիների, վանքերի և դպրոցների վիճակի վերաբերյալ<sup>47</sup>:

Հարկ է նշել, որ նմանատիպ հարցարաններ կազմվել են Կ.Պոլսի պատրիարքարանում և տարածվել տարբեր գավառներում՝ նպատակ ունենալով հավաքագրելու և համակարգելու Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերաբերյալ ամբողջական տեղեկագրեր ու վիճակագրական նյութեր: Արդեն լրացված հարցարանների հիման վրա հնարավոր է եղել ամբողջացնել Հայոց ցեղասպանության պատմությունը:

### **Գևորգ Մեսրոպի հուշագրական ժառանգությունը**

Արևմտահայության տեղահանությանը և կոտորածներին վերաբերող հուշագրությունները Գևորգ Մեսրոպի արխիվի երկրորդ խոշոր բաժինն են: Դրանք աչքի են ընկնում ինչպես բովանդակային բազմազանությամբ, այնպես էլ աշխարհագրական ընդգրկմամբ և ծավալային տարբերություններով՝ տատանվելով մի քանի պարբերությունից հարյուր հիսուն էջի միջակայքում:

Հուշագրությունների կարևորությունն առավել ընդգծվում է այն հանգամանքով, որ դրանցից շատերը ներկայացնում են առանձին գյուղերի կամ գերդաստանների պատմություններ՝ պահպանելով տեղական մակարդակում իրականացված բռնությունների մասին մանրամասներ, որոնք այլ աղբյուրներում գրեթե չեն արձանագրվել: Հոդվածի շրջանակում որոշ հուշագրությունների ամփոփ բովանդակային ներկայացումը նպատակ ունի ուղղորդելու մասնագետներին թեմատիկ առումով, ինչպես նաև ընդգծելու հուշագրությունների կարևորությունը:

Բիթլիսի և Մոսուլի նախկին քաղաքային քննիչ Միհրան Պոյաճյանի հուշագրությունն

47 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 80, թ. 7:

անդրադառնում է նրա աշխատանքային գործունեության շրջանում տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասներին: Պոլաճյանն անդրադառնում է Վանի դեպքերին. «.... Վանի ըմբոստությունը ի լուր աշխարհի յայտարարելով սակայն կեղրոնական քոմիթեն արդեն բարենորոգմանց ծրագիրէն գրգռուած, հայոց դէմ վրէժխնդրական ոգով լեցուած, 1914 յուլիսի վերջերը իթթիհատի կեղրոնը որոշում տուած և ծրագիրը պատրաստած ըլլալով Գերմանիոյ հետ պատերազմի ձեռնամուխ եղան»<sup>48</sup>:

Այնուհետև նա անդրադառնում է Մոսուլում Հայդար բեյին հաջորդած հայատ-յաց Մեմդուի բեյ կուսակալին, որը շուրջ մեկուկես տարի Երզնկայի գավառում (մութասարիֆություն) կազմակերպել էր հայ բնակչության կոտորածը, մասնավորապես հայտնի էր 1 400 երեխաների ողջ-ողջ թաղելու իր դաժանությամբ: Այդ «գործունեության» համար Մեմդուի բեյը նշանակվել էր Բիթլիսի կուսակալ՝ իր համախոհ Նազըմ Նազմիի հետ շարունակելով Մուշի և այլ վայրերում մնացած հայության բնաջնջումը: Բիթլիսի անկումից հետո նա նշանակվել է Բաղդադի, ապա՝ Մոսուլի կուսակալ:

Անդրադարձ է կատարվում Մոսուլում ճանապարհաշինության պատրվակով ստեղծված աշխատանքային խմբին՝ բաղկացած շուրջ 400 հայերից՝ 10 տարեկան երեխաներից սկսած մինչև 60-70 տարեկան ծերեր: Նրանք ենթարկվել են կողոպուտների, եղել են սպանություններ, ինչի հետևանքով ամբողջ շրջանը լցվել է ահ ու սարսափով:

Հեղինակը նաև ընդգծում է, որ վերջին շրջանում՝ զինվորական հրամանատար Ալի Իհսան փաշայի օրոք, հալածանքներն ավելի են սաստկացել: Ծրագրվել են նոր բռնագաղթեր և անգամ քաղաքների հիմնովին ոչնչացում, ինչը, սակայն, չի իրականացվել ռազմական իրադարձությունների փոփոխության պատճառով: Այդուհանդերձ շարունակվել են բռնությունները, կամայական ձերբակալություններն ու մահապատիժները, այդ թվում՝ առանց դատավճռի կախաղան հանելու դեպքերը<sup>49</sup>:

Որպես ականատես՝ հեղինակը ներկայացնում է փաստական եզակի նյութեր՝ հիմնված իր անձնական փորձառության վրա, և հնարավորություն է տալիս վերականգնելու իրադարձությունները անհատական փորձի և անմիջական դիտարկումների միջոցով:

Լյուդվիգ Սամուելյանն իր հուշերում անդրադառնում է Տիգրանակերտի Հայնի ավանի ջարդին<sup>50</sup>: Տեղեկագրում ներկայացվում են նաև 1915 թ. ապրիլի 25-ի իրադարձությունները՝ ընդգրկելով թուրքական իշխանությունների կողմից խաբեությամբ գեների հավաքագրումը, տեղական իշխանավորների ձերբակալությունները, ինչպես նաև գյուղի կողոպուտն ու թալանը: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում կանանց առևանգման դեպքերին, երբ նրանք բռնությամբ պահվում էին հարեմներում, և այն փաստին, որ տեղի մուսուլմանները 8-10 տարեկան երեխաներին տանում էին իրենց տներ որպես ծառայողներ:

48 Նույն տեղում, գ. 56, թթ. 1-9 շրջ., 5:

49 Տե՛ս նույն տեղում:

50 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 69, թթ. 1-5:

Նշվում է, որ շուրջ 700 տնից միայն մոտ 20-ն էին մնացել, որոնց բնակիչները շարունակում էին ապրել մշտական վախի պայմաններում: Միաժամանակ հուշագրությունում անդրադարձ է կատարվում նաև քրդական խմբերի դերակատարությանը հայերի կոտորածների կազմակերպման գործընթացում:

Մյուս հուշագրությունը տրապիզոնցի վաճառական Մախոխյանի կնոջ՝ Նվարդի գաղթի պատմությունն<sup>51</sup> է Տրապիզոնի հայության ունեցվածքի բռնագրավման ու ջարդերի մասին: Անդրադառնալով աքսորի մանրամասներին՝ նա պատմում է, թե ինչպես են 50 ժանդարմների և 2 պատասխանատու տասնապետների հետ յոթ օր դեգերելուց հետո հասել Դերբենդ-Գյումուշխանե, այնուհետև նկարագրում է Երզնկայում հանդիպած աքսորական կանանց, որոնք պատմել են, որ օրերով քայլել են ադամային մերկությամբ, երբ իրենց շարքերը գնալով նվազում էին: Նվարդի նկարագրությունը բնորոշ է հազարավոր հուշագիրների նմանատիպ պատումներին. «Տրապիզոնէն մինչև Հալեպ մեր ճամբորդութեան թեթև մէկ նկարագրութիւնն է ասի, ոչ գրչով և ոչ լեզուով կարելի է բացատրել մեր քաշածները, զմեզ չարչարելու համար միշտ դժուարանցանելի ճամբաներէ կը տանէին, և Պոլսէն միշտ հրահանգ կու գար, որ անօթի ծարաւ մեռցունեն մեզ»<sup>52</sup>:

Մեծնորգյուղցի Վիկտոր Այվազյանի հուշագրությունում<sup>53</sup> ներկայացվում են գաղթի ճանապարհի մանրամասները, արարների, ֆելահների ու զինվորների վերաբերմունքը, նրանց քարավանի գլխով անցած հարձակումները, առևանգումները, բռնությունները Կոնիա – Էրեյլի – Բոզանտի – Բաբ – Հալեպ ճանապարհին, մինչև 1918 թ. օգոստոսին մի հազարապետի միջնորդությամբ նա հասնում է Պոլիս: Հուշագիրը տեղեկություններ է հաղորդում նաև իր համագյուղացիների մասին<sup>54</sup>:

Կերմիրցի (Կեսարիայի շրջան) Մ. Կ. Չ. Ծաղկունիի հուշագրությունը՝ թվագրված 1918 թ. նոյեմբերի 30-ով, վերաբերում է Գոչհիսարի իրադարձություններին և տեղի թուրք ոճրագործ կազմակերպիչների գործունեությանը<sup>55</sup>:

Կեսարացի 12 տարեկան որբ Պողոս Տիլավարյանի հուշագրությունը<sup>56</sup> ներկայացնում է նրա գաղթի ճանապարհը Օսմանիեից Գաթմա, ապա՝ Բաբ, անդրադառնում է նրա կյանքի դաժան պայմաններին վրանաքաղաքում, որից հետո մի արաբի մոտ իսլամափոխ, Ապրո անունով 6 ամիս մնալուց և նրա ուղտերն արածեցնելուց հետո հայտնվել է Հալեպի Շիրաճյանի որբանոցում, այնուհետև մոտ 500 որբի հետ Բալըքեսիրի եկեղեցուն կից որբանոց է տեղափոխվել, որտեղ թուրք ղեկավարությունը չի թույլատրել պարիսպներից դուրս գալ և շփվել շրջապատի հայերի հետ: Այստեղ նա երկրորդ անգամ բռնի իսլամ է ընդունել և Նուրի անունը ստացել: Որոշ ժամանակ անց չորս ընկերներով ընդդիմացել են և փախուստի դիմել որբանոցից: Որոշակի

51 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 70, թթ. 3-6:

52 Նույն տեղում, 6:

53 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 72, թ. 1 և շրջ.:

54 Տե՛ս նույն տեղում:

55 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 78, թթ. 3-4:

56 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 5-6 շրջ.:

շրջան թափառական կյանքով ապրելուց հետո՝ 1917 թ., նրանք զինվորների հետ տեղափոխվել են Կ.Պոլիս:

Նույն թղթապանակում է ներառված ծնունդով Ռոդոսթոյից Մարիցա Նշան Սեթյանի (ծնված 1897 թ.) աքսորի պատմությունը<sup>57</sup> թվագրված 1919 թ. օգոստոսի 29-ով, ով 300-հոգանոց շոգենավով դուրս է եկել հայրենի բնակավայրից, յոթ օր հետո՝ հասել Զմյուռնիա (Իզմիր), ենթարկվել տարատեսակ խոշտանգումների, ապա կաշառքով կարողացել է փրկվել դժբախտություններից: Մարիցան մանրամասն նկարագրել է իր անցած գաղթի հետագա ճանապարհը՝ Տարսուս, Բոզանտի, Օսմանիե, Իսլահիե, Գաթմա, Ազազ, Ազթերին, Բաբ, Աբու Հարար, Սաբխա, Դեր-Չոբ, Մուվար, Շահադիե: Շեղդաղիեում Մարիցան մնացել է չորս օր: Նա պատմում է, որ այդտեղ իրենց լրիվ կողոպտել են, կանանց ու երեխաներին վաճառքի հանել, մի մասին էլ տարել ու այրել են: Մարիցային Ռաս-ուլ-Այնում բռնությամբ կնության է առել նրա մորը սպանած արաբը, որն արդեն ուներ երկու կին և ութը զավակ: Ավելի ուշ՝ 1919 թ. օգոստոսի 29-ին, Մարիցային հաջողվել է փախուստի դիմել ու փրկվել:

Հաջորդը սամսոնցի Արմենուիի Թորիկյանի հուշագրությունն է<sup>58</sup> թվագրված 1918 թ. նոյեմբերով: Նա պատմում է իր հայրենակից 50-60 ընտանիքի գաղթի մասին դեպի Շար Գըշլա, որտեղ գավառակի կառավարիչը (կայմակամ) իր և իր շրջապատի հաճույքի համար օրական 30-40 աղջիկ էր ընտրում: Մի օր էլ տղա երեխաներին են բռնությամբ հեռացրել հարազատներից: Նրանցից մեկին հաջողվել էր փրկվել, որը վերադառնալով պատմել էր, որ բոլորին սպանել են: Հոկտեմբերի սկզբներին 11 000 հոգու Շար Գըշլայից տեղահանել են: Զանապարհին եղանակի և համաճարակի պատճառով շատերը մահացել են: Ողջ մնացածներին էլ մի քանի օր անց թուրքերը պարաններով կապել են միմյանց ու քաշելով ջուրը նետել Գըրզ Գյոզում և Ֆոշնճլարում: Արմենուիին պատմում է, որ թուրքերը երկար չէին հանդուրժում անգամ իսլամացած հայերին կամ այն կանանց, որոնց իրենց տուն էին տանում: Հուշագիրն անդրադառնում է նաև ոստիկանների ու ժանդարմների գործադրած դաժանություններին:

Սոլոզգի Աղավնի Տեր-Գասպարյանի հուշագրությունը<sup>59</sup> մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Դեր-Չոբում Հազգը բեյի բռնությունների, ինչպես նաև Մեսքենեում հավաքված 300 որբերի վիճակի և նրանց հետագա ճակատագրի մասին:

Շապին-Գարահիսարի դեպքերի մասին է պատմում Մեզրեում ծնված Փիրուզ Քեշիշյանի հուշագրությունը<sup>60</sup>: Փիրուզն ականատես է եղել զենքերի հավաքագրմանը, մինչև 25 տարեկան հայերի բանտարկություններին: Նա նկարագրում է պաշտպանվելու համար քաղաքի բերդում հավաքված հայությանը թնդանոթների զարկերի տակ պաշարման մեջ գտնվելու տառապալից 25 օրերին, որտեղ տարածված էին հիվանդությունները, և ամենուր տիրում էր սովը: Հուշագիրը պատմում է թուրքական բանակի՝ Բերդ ներխուժման մասին, որից հետո սկսվում է դաժանությունների

57 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 7բ:

58 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8 և շրջ.:

59 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 72, թթ. 11-13:

60 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 89:

նոր ալիքը. եկեղեցականների խոշտանգումներ, քահանաների անարգում նրանց մորուքները վառելու և աչքերը փորելու միջոցով: Հայ տղամարդկանց հավաքում էին, բնակավայրից փոքր-ինչ հեռացնում և սպանում: Կանանց առևանգում էին ու խոշտանգում՝ որոշ վայրերում թողնելով միայն մինչև 10 տարեկան երեխաներին. ոմանց ուղարկում էին Սեբաստիա, իսկ մյուսներին ճանապարհին կամրջից գետն էին նետում<sup>61</sup>: Փիրուզը պատմում է. «Գարահիսար իր շրջակայ գիղերովը ամբողջ կին և այր կորսնցուցին, նմուշի համար թողուցին մեկ-երկու հարիւրի չափ կիներ, այնպես որ գետերուն ջուրերը արիւնի փոխուեցան, մաս մը կիներ ալ զատեցին, հասարակաց պարտէզը [տուն] տարին»<sup>62</sup>:

Թագուհի Թահմիհանյանը նկարագրում է 1915 թ. Թոքատի դեպքերը<sup>63</sup>՝ փաստելով. «1915 Թօգատի մէջ պատահած դէպքը կը գրեմ տկար գրիչովս՝ իբր ֆօթօկրաֆի ապակի, անցածը և դարձածը ներգրաւելով»: Նա պատմում է, թե ինչպես են քաղաքն ու եկեղեցին դատարկել, կանանց ու տղամարդկանց զատել, և ինչ բռնությունների են դիմել ոստիկանները: Այնուհետև նկարագրում է գաղթը դեպի Հեքիմ Խան, Մալաթիա, ապա՝ Էսքիշեհիր, երբ 600-հոգանոց քարավանից ողջ է մնացել միայն 25 հոգի: Դիարբեքիից ոստիկանների ուղեկցությամբ նրանց տարել են Չարըքլի, կանանց ու երեխաներին առանձնացրել, այնուհետև մոտ երեք ժամ տևող հրացանազարկերով բոլորին սպանել են<sup>64</sup>:

Հուշագրություն կա նաև Բոզուկի և Չագմագի շրջանների հայերի բնաջնջման վերաբերյալ, որը կարծես անավարտ է<sup>65</sup>: Հեղինակը Բողազլյանի գավառակի (Սեբաստիայի նահանգ, Յոզղաթի գավառ) չագմագցի Մկրտիչ էֆ. Յարտմյանի գավակն է: Նա իր մասին հետևյալն է պատմում. «Հին անունս Սարգիս Եարտըմեան էր, նոր շրջանի անունս կ'ամչնամ ըսելու, թե Ալիֆուատ է: Հրաշքով փրկուածներէն եմ, պզտիկ եղբօրս հետ: Կացինահար եղաւ հայրս, մայրս, 85 ամեայ ծերունի պապս ու երկու քոյրերս իրենց պզտիկներով մէկտեղ: Սուտ չալտի խօսիմ ու պիտի ջանամ մանաւանդ աւելորդ մանրամասնութիւնները կրկնելէ: Պիտի պատմեմ այն աննախընթաց գուլումը, որ անխնայ գործադրուեցաւ մեր տարաբաղդ երկրին մէջ և որոնց երկար ատեն վշտոտ ականատեսը եղած եմ և կամ ունիմ քովս տասնեակ հայ և թուրք ծանօթ անձերու վկայութիւնները»<sup>66</sup>:

Հուշագիրն անդրադառնում է նաև Բոզուկ բնակավայրին՝ նշելով, որ Բողազլյանի կառավարիչը մերժել է հայերի բնաջնջման ծրագիրը և այդ պատճառով էլ պաշտոնանկ եղել՝ ի տարբերություն իրեն հաջորդած Քեմալ բեյի: Բոզուկի կազմում կային մոտ 40 զուտ հայաբնակ գյուղեր, որոնք 1916 թ. հուլիսին տեղահանվել են:

Ոչ մեծ ծավալի, բայց աղբյուրագիտական վկայություններ կան Բաղդադի երկաթու-

61 Տե՛ս նույն տեղում:

62 Նույն տեղում, 9:

63 Տե՛ս նույն տեղում:

64 Տե՛ս նույն տեղում:

65 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 71, թթ. 1-6:

66 Նույն տեղում, 2:

ղու վրա աշխատող հայ գաղթականների նկատմամբ թուրքական կառավարության բնաջինջ քաղաքականության վերաբերյալ նյութում, որտեղ մանրամասնվում են 1916 թ. մայիսի 14-ից Բաղդադի երկաթուղային տնօրենության՝ Ամանուսի գծի վրա աշխատող հայերին հեռացնելու հրամանների իրագործման գործընթացները, երբ, հակառակ գերմանական կողմի պնդումների, թուրքական կողմը հավաքում է աշխատող 7 000-8 000 հայերին, որոնք հիմնականում ազատագրվել էին Դեր-Չորի ճանապարհից փախչելով: Առանց պատրաստվելու համար ժամանակ տալու՝ նրանց բռնությամբ շարք-շարք ճամփա են հանել դեպի Մարաշ: Մանրամասներ կան, թե ինչպես էին նրանք ճանապարհին սովամահ լինում, ողջ մնացածներից շատերին էլ հրացանազարկ էին անում<sup>67</sup>:

Պահպանվել է 59-էջանոց հուշագրություն Սեբաստիայի եղեռնագործության մասին՝ սկսած ջարդերի նախանշաններից մինչև իթթիհադական մասնակիցների և պատասխանատուների ներկայացումը: Մանրամասնված են դաժանությունների մեթոդները, 8-80 տարեկան տղամարդկանց առանձնացնելը, Հասան Բեյլիի մոտ խոշտանգելն ու սպանելը: Տեղեկություններ կան նաև հայ հոգևորականների խոշտանգման առնչությամբ, մասնավորապես թե ինչպես են ողջ-ողջ քերթել տվել Թաթուլ քահանա Մազմանյանին, տեր Եփրեմին և Սահակ վարդապետ Օդաբաշյանին: Հուշագրությունը ստորագրված է Հայկազեան ազգանվամբ<sup>68</sup>:

1915 թ. ապրիլ և մայիս ամիսներին սկսել էին գյուղացիներին ծեծել ու սպանել: Գյուղի տղամարդկանց հավաքում էին՝ ասելով. «Սեբաստիա կառավարութիւնը Ձեզ կ'ուզէ»<sup>69</sup>, որից հետո նրանց փոքր-ինչ հեռացնում էին գյուղից ու անխնա կոտորում բոլորին: Հուշագրության հեղինակը եզրակացնում է. «Այս գրեթէ տարիէ մը ի վեր շարունակուող դէպքերը, որոնք յիշուեցան, կ'ապացուցանեն, որ կառավարութիւնը հայերը բնաջնջել կ'ուզէ, ոչ թէ Վանի ապստամբութեան, Ապրիլ 17-ի պատճառաւ, այլ հինէն ի վեր գոյութիւն ունեցող: Հաստատուել է այն կարծիքը, որ թուրքերը տարիներ ի վեր ձգտում էին հայերը կոտորելով հայկական հարցը լուծել»<sup>70</sup>:

Ալեքսան Բերբերյանի հուշագրությունն<sup>71</sup> անդրադառնում է նրա՝ Սամսոնի հայոց թաղից սկսած տեղահանության ճանապարհին, թե ինչպես են որոշակի պայմանաժամից հետո հայերին ճանապարհ հանել դեպի Ամասիա և Թոքատ, ինչպես են առանձնացրել քարավանի 1 600 տղամարդկանց՝ թողնելով 1 900 կին և երեխա: Հուշագիրը նշում է, որ Քեմալի կիրճի զանգվածային կոտորածներից իրենց լուրեր էին հասնում, մինչդեռ Շար Գըշլայում զանգվածային սպանություններին և մարդկանց վաճառքին արդեն ականատես էին լինում: Պատմում է, թե ինչպես էին այստեղ հավաքված 40 հազար հայերի տանում 4 ժամ հեռավորության վրա գտնվող վայրեր ու սպանում:

67 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 68:

68 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 77, թթ. 1-53:

69 Նույն տեղում, 52:

70 Նույն տեղում, 26:

71 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 64, թթ. 8-13 շրջ.:

Նորիկ Տեր-Ստեփանյանի գրառմամբ առանձին կարճ պատմություն<sup>72</sup> է արձանագրված Երզնկայի երեսփոխան Սադր Զադե Հալեթ բեյի՝ Քեմալսում կատարած «սխրագործությունից»։ Նորիկ Տեր-Ստեփանյանը նշում է, որ 700-800 մանուկներ ժանդարմների հսկողության տակ նստած էին, ամենուր աղմուկ էր ու ժխոր։ Հալեթ բեյը հետաքրքրվել է ժանդարմներից եղելության մասին, տեղեկացել, որ նրանց ծնողները սպանվել են և գետը նետվել, երեխաներն էլ սովից չեն կարողանում քայլել։ Կարճ հուշագրության կարևոր դրվագը թերևս բեյի վերաբերմունքն է խղճահարության որոշակի զգացում ունեցող ժանդարմներին, որոնց նա տխմար է անվանել՝ ընդգծելով, որ նրանց մեջ ոճրագործի բնագղն այնքան էլ կատարելագործված չէ, այնուհետև իր ատրճանակի կրակոցներով բոլոր 700 մանուկներին է Եփրատն է նետել տվել, ապա՝ հանգիստ նստել կառքն ու շարունակել ճանապարհը։

Վերջին հուշագրությունը, չնայած իր ծավալին, առանձնանում է փաստագրական կարևորությամբ՝ արտացոլելով տեղական մակարդակում գործադրված բռնությունների ծայրահեղ դրսևորումները և ընդգծելով անհատ դերակատարների մասնակցությունը։

Զմյուռնիայի (Իզմիր) և Պարտիզակի տեղահանությունների վերաբերյալ վկայությունների շարքում ներկայացված են նաև Քարամուսալ սանջակի հայության նկատմամբ իրականացված ոճրագործությունները՝ մատնանշելով յոթ ոճրագործ և ոճրապարտ անձանց անունները։ Բացի այդ՝ առկա է Զմյուռնիայի և նրա շրջակա հայ բնակչության տեղահանությանը վերաբերող փաստաթուղթ՝ 1915 թ. հուլիսի 15-ից օգոստոսի 15-ը թվագրմամբ։

Տեղեկագրում<sup>73</sup> ներկայացված են տվյալներ տեղահանությանը նախորդած շրջանում բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ. նշվում է, որ գավառի ողջ հայ բնակչության թիվը, ըստ վերջին մարդահամարի, կազմել է շուրջ 68 000, մինչդեռ արդեն հուլիս-օգոստոսի դրությամբ այն կրճատվել է՝ հասնելով մոտ 12 000-ի։

Ներկայացված տվյալները կարևոր վկայություն են ոչ միայն տեղահանությունների ծավալի, այլև դրանց՝ կարճ ժամանակահատվածում ունեցած ժողովրդագրական կտրուկ հետևանքների վերաբերյալ։

Բուրսայի հայերի տեղահանության և կոտորածի մասին հուշերի<sup>74</sup> ցուցակում՝ թվագրված 1918 թ. դեկտեմբերի 19-ով, ներկայացվում է դրությունը Բուրսայում տեղահանությունից առաջ, այնուհետև՝ զենք-զինամթերքի հավաքմանն ուղեկցող բռնությունները, պատերազմը, գաղթը, որոնց զուգահեռ ներկայացվում են թուրքական կողմի կազմակերպիչներն ու պատասխանատուները։

Վկայություններ են պահպանվել նաև Ադաբազարի և Գըրշեհիրի (Յոզղաթ) 1915 թ. տեղահանությունների մասին<sup>75</sup>։

Նշենք նաև, որ 87-րդ գործում ներկայացված են Կեսարիայի և Բուրսայի բան-

72 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 6-7։

73 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 60, թթ. 12-13 շրջ.։

74 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 79։

75 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 62։

տարկյալների անսկզբունական ցուցակները. Բուրսայում՝ 10, 15 և 20 տարի դատապարտվածների 18 անուն-ազգանուն: Նոյեմբերի 27-ի դրությամբ շարունակվում է ցանկը, այն է՝ Օվաճըզ գյուղից, Տրապիզոնից և Պարտիզակից՝ 24 անուն, Կեսարիայի բանտերում նշվում է, որ կային 136 այդ ու կին բանտարկյալներ, չնայած հիշատակված է միայն 14 անուն, Կոնիայի քաղաքային բանտերում, ըստ այդ ցուցակների, պահվում էր 9 մարդ:

Արժեքավոր է նաև Գևորգ Մեսրոպի՝ «Ժողովուրդ», «Ժամանակ» և «Նոր կեանք» թերթերում տպագրած շուրջ 40 հուշագրությունների վերնագրերի ցանկը<sup>76</sup>: Աղբյուրագիտական առումով այն շատ արժեքավոր է. այդ հուշագրությունները հիմնականում գրվել են ցեղասպանության վաղ փաստագրման ժամանակահատվածում:

«Հայերը եւ Հայաստանը 1923 յունվար 1 - 1924 յուլիս 31» թեմայի շուրջ հավաքված տեղեկություններն ամփոփված են 83-րդ գործում<sup>77</sup>: 93 էջից բաղկացած աշխատությունը թվագրված է 1924 թվականով, գրառված Ֆիլիպե անվամբ (Բուլղարիա): Գևորգ Մեսրոպը նշում է, որ խոստացել էր «Ամերիկահայ հանրագիտակ» տարեգրքի համար պատրաստել 1923 և 1924 թթ. դրությամբ ընդհանուր ուսումնասիրություն՝ հայության քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և տնտեսական կյանքից մանրամասներով ու վիճակագրական տվյալներով՝ հավելելով որբերի և որբանոցների թիվը, դրանց տեղաբաշխումը, կրթական հարցերը Խորհրդային Հայաստանում և ողջ աշխարհում: Առանձին բաժիններով անդրադարձ կա համազգային քաղաքական կյանքին, հայապահպանության խնդիրներին, պատրիարքարանի իրավասություններին, ինչպես նաև հայերի դեմ գործադրված թուրք և առհասարակ իսլամադավան բնակչության հրահրած հուզումներին:

Ներկայացված են ազգային և թեմական կազմակերպությունների գործունեությունը, մշակութային, կրթական և կրոնական կյանքը, այդ ոլորտներին առնչվող խնդիրները: Առանձին ներկայացված են նաև Խորհրդային Հայաստանի՝ 1921 թ. ապրիլից 1924 թ. հուլիսն ընկած ժամանակահատվածի կառավարության կազմը, արտաքին և ներքին քաղաքականությունը, տնտեսության վիճակը, որբերի տեղաբաշխվածությունը: Այս ուսումնասիրությունը նույնպես աշխարհասփյուռ հայերին վերաբերող կարևոր հավաքածու է:

Արխիվում առանձին ուսումնասիրություններ կան նաև ֆրանսերեն, օրինակ՝ տեղեկություններ արևմտահայության տեղահանման և ջարդերի վերաբերյալ<sup>78</sup>, տեղեկություններ հայկական կոտորածների մասին<sup>79</sup>: Ընդհանուր արխիվում որոշ տեղեկագրեր թարգմանվել են նաև անգլերեն:

Կարևոր հավաքածու («*Faits et documents*» խորագրով) են կազմում նաև ֆրան-

76 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 60:

77 Սույն գործում ամփոփված նյութերը տպագրվել են «Ամերիկահայ հանրագիտակ» տարեգրքում (տե՛ս Գևորգ Մեսրոպ, «Հայերը եւ Հայաստանը 1923 յունվար 1 - 1924 յուլիս 31», *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք* 1925, խմբ.՝ Յ. Խաչմանյան (Պոսթըն, «Հայրենիք», 1925), 31-97):

78 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 85, 206 էջ:

79 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 65, 36 էջ: գ. 73, 29 էջ:

սիական թերթերից քաղված 72 հոդվածները, որոնք վերաբերում են Սեբաստիայի, Դիարբեքի, Կոնիայի, Մարդինի, Մարաշի, Բաբերդի և Նիսիպիսի հայության կյանքին ու կոտորածներին, տարատեսակ այլ դեպքերի ու իրադարձությունների՝ ներառելով 1918 թ. դեկտեմբերի 9-ից 1919 թ. հուլիսի 22-ն ընկած ժամանակահատվածը:

Ընդհանրացնելով և վերլուծելով արխիվի նյութերը՝ պարզ է դառնում, որ Գևորգ Մեսրոպի արխիվն առանձնանում է աղբյուրների բազմազանությամբ, տեղեկատվական հագեցվածությամբ և իր բովանդակությամբ որոշակիորեն համընկնում է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանում պահվող «Տեղեկատու դիվանի»՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արխիվի բովանդակությանը: Հավաքված նյութը ներառում է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրներ՝ փաստաթղթեր, վկայություններ, տեղեկագրեր, հուշագրություններ և այլն, որոնք փոխարացնում են միմյանց և հնարավորություն տալիս առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Այդ նյութերի՝ գիտական շրջանառության մեջ դրվելը կարևոր նշանակություն ունի ինչպես առկա պատմագիտական պատկերացումների ընդլայնման, այնպես էլ հետազոտական նոր հարցադրումների ձևավորման տեսանկյունից:

Այսպիսով՝ Գևորգ Մեսրոպի գործունեությունը նպատակաուղղված էր արխիվային նյութերի շարունակական հավաքմանը և աղբյուրագիտական բազայի ընդլայնմանը: Չնայած այն հանգամանքին, որ հեղինակի՝ Հայոց ցեղասպանության փաստագրումից անցել է շուրջ մեկ դար, իսկ նյութերը շուրջ 60 տարի պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում, դրանք դեռևս ամբողջությամբ և համակողմանիորեն չեն ուսումնասիրվել: Ուստի ոլորտի մասնագետների համար առաջնահերթ խնդիր է տվյալ արխիվային ժառանգության գիտական վերլուծությունն ու հանրայնացումը՝ նման փաստաթղթերի հիման վրա իրականացվող ցեղասպանագիտական ուսումնասիրությունների միջոցով:

## **GEVORG MESROP: ON THE FOUNDATIONS OF ARMENIAN GENOCIDE DOCUMENTATION AND ARCHIVAL PRACTICE**

*Narine Margaryan*

*Armenian Genocide Museum–Institute Foundation, Armenia*

### **SUMMARY**

This article is dedicated to the comprehensive examination of the activities and legacy of Gevorg Mesrop (1881-1948) within the context of the early documentation and source-based study of the Armenian Genocide. Gevorg Mesrop was among those Armenian intellectuals who, even as the events were unfolding, recognized the urgency and historiographical significance of systematically collecting survivors' testimonies, preserving documents, and introducing them into academic circulation.

From the perspective of modern genocide studies, his work is distinguished by his consistent efforts in early documentation and data systematization. This resulted in the compilation of reports and documentary collections that were also presented to international diplomatic circles, aiming to raise awareness and advocate for the international recognition of the crime committed against the Armenian people.

By summarizing and analyzing the archival materials, it becomes clear that Gevorg Mesrop's archive stands out for its diversity of sources and rich informational content, corresponding to some extent with the content of the "Information Bureau" archive regarding the Armenian Question and the Armenian Genocide held at the Armenian Patriarchate of Jerusalem. The collected materials encompass various primary sources—documents, testimonies, reports, memoirs, and other data—which complement one another and provide a more comprehensive understanding of the period in question. The introduction of these materials into academic circulation is of vital importance both for expanding existing historiographical perspectives and for formulating new research inquiries.

Thus, Gevorg Mesrop's efforts were purposefully directed toward the continuous collection of archival materials and the expansion of the primary source base. Although nearly a century has passed since his initial documentation of the Armenian Genocide, and his materials have been preserved in the National Archives of Armenia for about 60 years, they have not yet been fully and comprehensively studied. Therefore, a primary objective for specialists in the field is the academic analysis and dissemination of this archival legacy through genocide studies grounded in these documents.

The findings of this study demonstrate that Gevorg Mesrop's personal archive is a collection of exceptional source value, making a significant contribution to the enrichment of Armenian Genocide historiography. Simultaneously, it serves as crucial evidence of the purposeful and systematic efforts undertaken by the Armenian intelligentsia to preserve historical memory, collect documentary records, and transmit them to future generations.

**Key words:** Gevorg Mesrop, Armenian Genocide, documentation, memoir, testimony, forced deportation, report, statistics, list of perpetrators.

## ГЕВОРГ МЕСРОП: У ИСТОКОВ ДОКУМЕНТИРОВАНИЯ И АРХИВИРОВАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН

*Нарине Маргарян*

*Фонд "Музей-институт Геноцида армян," Армения*

### РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена комплексному исследованию деятельности и наследия Геворга Месропа (1881–1948) в контексте раннего документирования и источниковедческого

изучения Геноцида армян. Геворг Месроп принадлежит к числу тех представителей армянской интеллигенции, которые еще в ходе самих трагических событий осознали настоятельную необходимость и историографическую значимость систематического сбора свидетельств выживших, сохранения документов и введения их в научный оборот.

С точки зрения современной геноцидологии, его деятельность выделяется последовательной работой, направленной на раннее документирование и систематизацию данных, в результате чего были сформированы информационные сводки и документальные коллекции. Они были представлены, в том числе, в международных дипломатических кругах с целью актуализации вопроса о международном признании преследования, совершенного против армянского народа.

При обобщении и анализе архивных материалов становится очевидным, что личный фонд Геворга Месропа отличается разнообразием источников, информационной насыщенностью и в определенной степени соотносится с содержанием архива «Информационного бюро» (касающегося Армянского вопроса и Геноцида армян), хранящегося в Иерусалимском армянском патриархате. Собранный материал включает в себя первоисточники различного характера: документы, свидетельства, отчеты, мемуары и иные данные, которые взаимодополняют друг друга и позволяют составить более полное представление о рассматриваемом периоде. Введение этих материалов в научный оборот имеет важное значение как для расширения существующих историографических концепций, так и для формулирования новых исследовательских задач.

Таким образом, деятельность Геворга Месропа была целенаправленно ориентирована на непрерывный сбор архивных материалов и расширение источниковедческой базы. Несмотря на то, что с момента первичного документирования автором Геноцида армян прошло около столетия, а сами материалы уже порядка 60 лет хранятся в Национальном архиве Армении, они до сих пор не подвергались полному и всестороннему изучению. Следовательно, первоочередной задачей для специалистов в данной области является научный анализ и обнародование данного архивного наследия посредством проведения геноцидоведческих исследований, опирающихся на эти документы.

Результаты настоящего исследования свидетельствуют о том, что личный архив Геворга Месропа представляет собой коллекцию исключительной источниковедческой ценности, вносящую существенный вклад в обогащение историографии Геноцида армян. В то же время он является важнейшим свидетельством целенаправленной и систематической деятельности армянской интеллигенции, направленной на сохранение исторической памяти, сбор документальных свидетельств и их передачу будущим поколениям.

**Ключевые слова:** Геворг Месроп, Геноцид армян, документация, мемуары, свидетельства, принудительная депортация, отчет, статистика, список виновников.

## REFERENCES

«Հայ բուժակ» “*Hay Buzhak*” (Armenian Physician), medical and public health periodical (Constantinople), 1920, nos. 3–4;

Համահաւաք ստեճագրութիւններ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Երեսփոխանական ժողովի, Համագումար Ազգային ժողովի եւ Համազգային խորհուրդի (1919-1922), Գիրք Ա. Ատեճագրութիւններ [Corpus of Minutes of the National Representative Assembly, Interdenominational Representative Assembly, and Mixed Council of the Armenians of Turkey (1919-1922). Book I. Minutes]. Edited and Annotated by Vatche Ghazarian. Jerusalem: Printing by St. James Monastery, 2021;

Atanasyan, Harutyun. *Ատաբազարէն Տէր Զօր* [From Adabazar to Deir ez-Zor], edited, with an introduction and annotations by Mihran A. Minassian (Yerevan: AGMI Publishing House, 2025);

Kasuni, Yervand. *Կանխորոշուած ցեղասպանութիւն, հետազօտութիւն, Գէորգ Մեսրոպի «Թրքահայերն ու թուրքերը» փաստաթուղթերու տունայնէրով* [A Predetermined Genocide: Research Based on the Documentary Evidence in Gevorg Mesrop's “Armenians of Turkey and the Turks”]. Beirut: Y.H. K., 2015;

Mesrop, Gevorg. «Թրքահայերն ու թուրքերը (1914-1918). անտիպ եւ պաշտօնական փաստաթուղթեր» [Armenians of Turkey and the Turks (1914-1918) Unpublished and Official Documents] *Haikashen Yearbook of Arts, Literature, and Sciences*, ed. by Hakob Sargsyan. Constantinople: Y. Astourian vordiq, 1922, 102-164;

Mesrop, Gevorg. «Հայերը եւ Հայաստանը 1923 յունվար 1- 1924 յուլիս 31» [“The Armenians and Armenia, January 1, 1923 – July 31, 1924,”] *Armenian-American Encyclopedic Yearbook, 1925*, ed. H. Khashmanian (Boston: Hairenik, 1925);

Mesrop, Gevorg. *Գրական եւ ուսուցչական գործունէութեան 30 եւ 25 ամեայ յորելեանի առիթով (Կենսագրական գիծեր)* [On the Occasion of the 30th Anniversary of Literary Activity and the 25th Anniversary of a Teaching Career: Biographical Notes], Sofia: P. Palegchean, Ts'ar Po'ris, 1929;

Zaven archbishop. *Պատրիարքական յուշերս. վավերագիրներ եւ վկայութիւններ* [My Patriarchal Memories: Documents and Testimonies]. Cairo: Nor astgh, 1947:

**Հեղինակի մասին**  
**About the author**  
**Об авторе**

**Նարինե Մարգարյան**, պատմական գիտությունների թեկնածու, արևելագետ (արաբագետ), գիտական քարտուղար, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի վարիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանությունից հետո Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում հայտնված հայ գաղթականների վիճակը, որբահավաք և որբախնամ աշխատանքները, տարածաշրջանի հայկական և օտարերկրյա որբանոցների գործունեությունը, հայ որբերի ուժացման գործընթացը և նրանց ինքնության պահպանմանն առնչվող հարցեր:

Էլ. փոստի հասցե՝ [narine.margaryan@genocide-museum.am](mailto:narine.margaryan@genocide-museum.am)

**Narine Margaryan**, PhD in History, Orientalist (Arabist), Scientific Secretary, Head of the Department of Armenian Genocide Source Studies, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: the condition of Armenian refugees in Arab countries of the Middle East in the aftermath of the Armenian Genocide; rescue and care of orphans; the activities of Armenian and foreign orphanages in the region; processes of assimilation of Armenian orphans and issues related to the preservation of their identity.

E-mail: [narine.margaryan@genocide-museum.am](mailto:narine.margaryan@genocide-museum.am)

**Нарине Маргарян**, кандидат исторических наук, востоковед (арабист), учёный секретарь, заведующая Отделом источниковедческих исследований Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: положение армянских беженцев в арабских странах Ближнего Востока после Геноцида армян; работы по спасению и опеке над сиротами; деятельность армянских и зарубежных приютов в регионе; процессы ассимиляции армянских сирот и вопросы сохранения их идентичности.

Эл. почта: [narine.margaryan@genocide-museum.am](mailto:narine.margaryan@genocide-museum.am)